

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: 902(477.87-25)+728.82:393+572

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257842](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842)

КРАНІОЛОГІЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – XVII СТ. З ЦЕРКВИ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

Юрій Долженко

магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології,

Інститут археології Національної академії наук України, Київ.

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Researcher ID: AAK-3392-2020

<https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Володимир Мойжес

кандидат історичних наук, директор Археологічного музею

ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vologodmyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190844415

<https://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

За два роки досліджень (2018 – 2019) з території зруйнованої замкової церкви в Ужгороді було зібрано й досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, зафіксоване у ґрунті за межами крипти, одне збережене поховання в крипті, а також виявлено 58 черепів (чи їх фрагментів) із понищених криптових поховань, котрі, як встановлено, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Все це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Хронологічно весь антропологічний матеріал визначається другою половиною XIV – XVII ст. Метою статті є характеристика антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку, в статеві-віковому аспекті та визначення особливостей їхнього краніологічного типу. Вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані та виявляються основні напрямки етнічних зв'язків досліджуваної групи з Ужгорода. Визначаються відстані між окремими синхронними та діахронними серіями за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу та з'ясовується місце ужгородської вибірки в системі краніологічних типів Центральної, Північної та Східної Європи (крім Кавказу) та фено-географічних антропологічних зон України. В роботі використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 року. Залучено 14 краніометричних ознак за Р. Мартіном. Встановлено, що зі 130 поховань 118 належать дорослим. 86 із них чоловічі (72,88%) та 32 (27,12%) – жіночі. Середній вік смерті дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 року). Середній вік смерті в чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (в межах 25–40 років). Також уперше створено чоловічу й жіночу серії з м. Ужгорода. Загалом придатними для краніометрії виявилися 90 черепів (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих. Визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві на території Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу. Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. Жіноча вибірка в середньому брахікранна. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких децю переважають останні. При порівнянні чоловічої досліджуваної групи з синхронними та діахронними серіями й вибірками з Центральної, Східної та Північної Європи методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її часткову подібність до польської вибірки черепів з костелу Марії Магдалини (м. Вроцлав), волинської серії з с. Ратнів та меншою мірою до балтської групи XIV – XVII ст. з Мартиньсала (Латвія). При такому ж порівнянні жіночої групи за результатами багатовимірного канонічного аналізу виявлено її певну подібність до київської вибірки з Подолу (вул. Юрківська). За даними краніоскопії, на цьому етапі, виявлено подібність досліджуваної групи (чоловіки і жінки) до Львівської серії та Берестечка (північно-східний напрям зв'язків).

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічне дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, краніоскопія.

Постановка проблеми. На території Ужгородського замку, в південній частині його двору, збереглися руїни середньовічної церкви (Рис. 1). Питання про обставини її зведення все ще відкриті. Частіше за все

трапляються вказівки на XIII ст. як період спорудження храму. Замкову церкву зазвичай вважають парафіальною в добу середньовіччя. Однак окремі дослідники висловлюють певні сумніви стосовно

цього і припускають, що йдеться про руїни церкви павлікіанського монастиря, заснованого 1384 року. Достеменно відомо, що ця пам'ятка функціонувала до 1728 року, коли через пожежу вона зазнала великих руйнувань і після цього не відбудовувалася [Мойжес, 2019, с. 40–41; Мойжес, 2021, с. 37–50].

Вперше руїни замкової церкви досліджувалися 1978 року. Тоді, під час великих реставраційних робіт на території замку, було виявлено п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Ці розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі проводилися з перервами й надалі, до 1987 року. За цей період від завалів, і виключно до рівня підлоги, було розчищено апсиду, сакристію, менше, ніж половину площі центрального й бокового нефів та частково поховальну споруду – крипту [Пеняк, 2010, с. 345–353]. Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували в кілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і загалом історію будівництва всієї церкви.

Все це зумовило необхідність наукових робіт на цій пам'ятці. Так, для вирішення зазначених питань 2018 року археологічна експедиція Ужгородського національного університету відновила тут дослідження [Долженко, Мойжес, 2019; Долженко, Мойжес, 2022; Мойжес, 2019; Мойжес, 2020; Мойжес, 2020а; Мойжес, 2021]. За два роки було розкопано приміщення апсиди й більшу частину центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м² (Рис. 2). Було зібрано численний речовий матеріал, а також виявлено поруйновані крипти. Встановлено, що їх зводили неодноразово, а склепіння розібрали грабіжники ще в середині XVIII ст. Тоді ж знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть датуватись у межах другої половини XIV – XVII ст. [Долженко, Мойжес, 2022; Мойжес, 2021]. Залягали вони на глибині 0,6–2,5 м від рівня підлоги церкви. Частина з них зазнала пошкодження під час пізніших похоронів або була перерізана стінами крипт чи іншими перебудовами.

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проаналізувати зазначені поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів. Також це суттєво доповнить археологічні дані пам'ятки, зокрема щодо тих поховань, у яких виявлені артефакти, що дасть можливість повніше їх інтерпретувати.

Отже, метою нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у другій половині XIV – XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку статевіковому аспекті та визначення особливостей їх

краніологічного типу.

Стан вивчення проблеми. Початок краніологічних досліджень українців, як і інших європейських народів, припадає на 1860-ті роки. Одним із перших до них звернувся польський дослідник І. С. Коперницький, який на сторінках наукової збірки Київського університету підсумував виміри 47 черепів слов'ян: українців, поляків, росіян та лужичан [Коперницький, 1861]. Як помітив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 7] попри обмежену кількість обстеженого матеріалу, вчений удався до широких узагальнень, наполягаючи на існуванні в минулому загальнослов'янського брахікранного, ортогнатного краніологічного типу. На думку І. С. Коперницького, він найкраще зберігся в українців [Коперницький, 1861].

За даними соматології, значний за обсягом матеріал із Закарпаття зібрав чеський дослідник В. Сук, який навів дані про будову голови і обличчя й пігментацію очей і волосся 1800 чоловіків, жінок та дітей [Suk, 1932]. На підставі зібраних даних він зробив висновки про переважання в даному регіоні низькорослого й широколицького лапоноїдного типу, генетично пов'язаного з давніми балтами. Водночас, як відзначив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 17] на теренах сучасного Рахівського району В. Сук виокремив високий на зріст динарський тип із вузьким та довгим обличчям.

У 1940-х роках В. В. Бунак обстежив дев'ять груп українців за даними соматології (близько 1000 осіб), виділивши в цьому регіоні України три морфологічні комплекси – східний, центральний і західний. Перший із них представлений серед гуцулів передгір'я й гірських районів, характеризується вираженою брахікефалією, значним розвитком третинного волоссяного покриву й переважанням опуклих спинок носа над увігнутими. Західний комплекс, який охоплює населення рівнини, вирізняється меншим відсотком темних відтінків очей і більшим поздовжнім діаметром черепної коробки. Що ж до центрального (перехідного) комплексу, то йому, за спостереженнями В. В. Бунака, властиві дуже різкі коливання ознак. Це пояснюється тим, що він сформувався внаслідок змішування крайніх – східного та західного – варіантів [Бунак, 1948].

В середині 1950-х років новий етап соматологічних досліджень мешканців Закарпаття розпочав В. Д. Дяченко [Дяченко, 1965]. Його фундаментальне дослідження містить детальний опис варіацій соматологічних ознак на теренах України й загальну антропологічну характеристику українців на тлі інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. Послугуючись географічним методом, автор виокремив у межах України кілька областей: центрально-українську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську або деснянську та ільменсько-дніпровську. Мешканці їх розрізняються між собою за зростом, пігментацією волосся й очей, розвитком третинного волоссяного покриву, меншою мірою – формою голови тощо. Кожній з них, за винятком карпатської, В. Д. Дяченко знайшов аналогії в Росії та, частково, в Білорусі.

Як помітив С. П. Сегеда [Сегеда, 2001, с. 24–25], оригінальне трактування матеріалів першого етапу

Української антропологічної експедиції належить Я. Чекановському [Chekanowski, 1967], але нас цікавлять тільки підсумки по Закарпаттю. В Закарпатті, за даними Я. Чекановського, підвищений відсоток вірменоїдного складника [Chekanowski, 1967].

Відносну гетерогенність українців як за варіаціями окремих дерматогліфічних ознак, так і за їх комплексом відзначила Н. А. Долінова (Прокудіна), однак, за її словами, чітко спрямованих відмінностей між окремими територіальними групами українців немає, намічається тенденція до виділення груп поліської зони та Закарпаття [Долінова, 1999, с. 77].

Як зауважував В. Д. Дяченко [Дяченко, 1965, с. 25; 29–30], котрий, за даними соматології, опрацював з території Закарпаття словаків – Мукачівський та Ужгородський райони, українців – Рахівський, Тячівський, Виноградівський, Мукачівський, Переченський та Воловецький райони, румунів – Рахівський район, угорців – Берегівський, Рахівський, Мукачівський райони: «Поряд з антропологічним вивченням сучасного українського населення велике значення має дослідження палеоантропологічних матеріалів з території України – черепів і кістяків стародавніх людей, які допомагають встановити історію формування антропологічних типів східнослов'янських народів, і зокрема українців» [Дяченко, 1965, с. 25].

На даному етапі дослідження українців особливо важливим є період з XIV по XVII ст. у зв'язку з малою кількістю матеріалів. Також зазначимо, що саме краніологічні дослідження населення другої половини XIV – XVII ст., що поховане в середньовічній церкві на території Ужгородського замку ми провели вперше.

Матеріали та методика. За два роки досліджень (2018 – 2019 роки) з території руїн Замкової церкви в Ужгороді загалом було зібрано і досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, виявлене у ґрунті за межами крипт, одне збережене поховання в крипті, а також до аналізу було залучено 58 виявлених черепів (чи їх фрагментів) із понищених криптових поховань XVI – XVII ст., котрі, як ми встановили, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Усе це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Для краніометрії придатними виявилися рештки від 90 поховань (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих.

Вимірювання антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо в лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Статевікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [Пашкова, 1958; Никитюк, 1960, с. 118–129; Bružek, 1995, 93–106; Bružek, 2002; Bružek, Santos, Dutailly, Murail, Cunha, 2017; Bukistra, Ubelaker, 1994; Ubelaker, 1978;]. Черепи вимірював Ю. В. Долженко за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна [Martin, 1928], згідно з якою вказувалася нумерація ознак (Табл. 2; 4). Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев, Дебец, 1964]. Статевікові визначення

за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках, встановлювався вік [Brothwell, 1972; Vallois, 1937].

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода було використано методику однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, яку запропонував О. Г. Козінцев [Kozintsev, 1992]. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися.

Враховано шість традиційних для краніоскопії ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ), потиличний індекс (ПІ), клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ), задньовиличний шов (ЗВШ), частота підорбітного візерунку типу ІІ (ПОВ ІІ) та надорбітні отвори (НО).

Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірної аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 року. Було застосовано метод головних компонент, одну з моделей факторного аналізу [Дерябин, 2008, с. 76–117]. Аналіз здійснювався за допомогою статистичної програми PCCOMP, яка проводить повний аналіз головних компонент і вирішує зворотне факторне завдання: знаходить значення кожної компоненти для відповідного об'єкта. Програма PCDENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парногруповим методом [Дерябин, 2008, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент із використанням координати центроїди двох перших векторів.

Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани для стабілізації дисперсії проводилися завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яку написав 1996 року антрополог А. В. Громов.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту і ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Виклад основного матеріалу. Стан збереження виявлених поховань, їх статеві-вікове визначення та датування (визначалися за стратиграфією та зібраним матеріалом).

Розкоп І (апсида), 2018 рік:

Поховання № 1. Датування – XV ст. Представлене верхньою частиною посткраніального скелета, ребрами, фрагментами тазових кісток, лопаток тощо. Черепна коробка (склепіння) посмертно деформована, збереженість її незадовільна, колір кісток світложовтий – коричневий. Від обличчя залишилася частина верхньої щелепи з зубами. З краніометричних ознак можна було зняти тільки найменшу ширину чола (92,0), вона помірна. Описові ознаки: надперенісся (1 бал), надбрівні дуги (1 бал), зовнішньо-потилічний горб (0 балів), соскоподібні виростки (1 бал) та гостра форма верхнього краю орбіт указують на жіночу стать похованої. Внутрішні черепні шви відкриті. Стертість

зубів слабка, як і м'язовий рельєф довгих кісток. Вертикальний діаметр голівки плечової кістки (45), за Т. Дуайтом, перебуває на межі між чоловічими й жіночими даними [Dwight, 1905].

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з обох сторін. ППШ праворуч зафіксовано як варіант (Ia), права сторона зруйнована. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка з лівого боку. Права сторона зруйнована.

Поховання № 2. Датування – XV–XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, частиною склепіння і обличчя, які збережені незадовільно. *Humerus*, *Radius* та *Ulna* збереглися добре. Крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Форма великого сідничного отвору дуже широка. Величина голівки стегнової кістки дорівнює (Ø 43,0). Надперенісся та надбрівні дуги розвинуті слабо (1 бал). Верхній край орбіти гострий. Форма орбіт овальна.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Краніометрія. Поперечний діаметр черепної коробки дуже великий (148,0), найменша ширина лоба середня (93,0). Верхня висота обличчя малих розмірів (62,0). Ніс помірної висоти й малої ширини, за індексом (47,1) помірної ширини (мезоринія). Орбіти великої ширини та помірної висоти, за індексом (78,6) середні (мезоконхія). Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні (135,9°), так і на середньому (125,0°).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з лівого боку, з правого присутній. КВШ є з обох сторін в орбіті, за орбітами пошкоджено. Форму ПОВ з обох сторін зафіксовано як ПОВ-II.

Поховання № 3. Датування – XV ст. Представлене верхньою та нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння без обличчя, яке збереглося незадовільно. Збереженість верхніх кінцівок (*humerus*, *radius* та *ulna*) добра. Нижня частина (*femur*, *tibia*) в незадовільному стані. Відсутні епіфізи, є тільки центральна частина кісток. Тазові кістки й ребра збереглися задовільно. Колір кісток світло-коричневий. Форма великого сідничного отвору вузька. На склепінні надперенісся та надбрівні дуги розвинуті на 2 бали, соскоподібний виросток – на 3 бали. Потиличного горба немає. Величина голівки стегнової кістки за К. Пірсоном [Pearson, 1914, p. 479–487] дорівнює (Ø 48,5).

Визначено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий (190,0), поперечний – помірний, за індексом (74,7) череп долихокранний. Вушна висота велика (118,3). Лобна кістка вузька, лоб нахилений, висота його вигину 22 мм. Потилиця розвинута сильно. Вилічний діаметр (приблизно 138,0?) великий. Верхня ширина обличчя дуже велика.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з обох боків. ЗВШ немає з обох боків. У нижній частині

лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох боків.

Поховання № 4. Датування – XVI ст. Представлено верхньою й нижньою частинами посткраніального скелета (нижня частина фрагментована), тазові кістки в хорошому стані. Черепа немає. Колір кісток як світло-коричневий, так і темно-коричневий.

Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом, форма великого сідничного отвору – широка) вказує на жіночу стать похованої. На крижовій кістці – необлітерований верхній шов між крижовими сегментами. Ширина голівки стегнової кістки мала (Ø 40,0). Діаметр голівки плечової кістки дорівнює Ø 43,0.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 5. Датування – XVI ст. З кісток новонародженої дитини (*neonatus*) збереглися ребра та частина хребта. Колір кісток – світло-коричневий.

Поховання № 6. Датування – XV ст. Представлене верхньою щелепою, ребрами, хребтом, частково пошкодженими тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясами кінцівок. Ширина голівки стегнової кістки велика (Ø 46,6). Форма великого сідничного отвору широка, м'язовий рельєф на кістках вказує на жіночу стать похованої.

Визначено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 7. Датування – XVI – початок XVII ст. Представлене склепінням, ребрами, хребтом, тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясами кінцівок. Стан збереженості посткраніального скелета дуже добрий. Склепіння характеризується добре розвинутим надпереніссям (3 бали), великими соскоподібними виростками (3 бали), потиличний горб розвинений добре (3 бали). Лоб нахилений. Морфологія тазових кісток: крила клубових кісток не розгорнуті, форма великого сідничного отвору вузька, лобковий кут гострий, А-подібний, затульний отвір овальний із закругленим краєм. Тіло сідничної кістки широке з виразною сідничною горбкуватістю. Форма малого таза серцеподібна. Крижова кістка висока, вузька, зі значно розвиненим м'язовим рельєфом, суглобова поверхня крижо-клубового суглобу поширюється до третього крижового сегмента. Діаметр голівки плечової кістки – 53,0 мм. Форма великого сідничного отвору вузька, м'язовий рельєф на кістках вказує на чоловічу стать похованого. Нижня щелепа з розвинутим м'язовим рельєфом. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а з зовнішньої почали облітеруватися.

Визначено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий (188,0), поперечний – дуже великий, за індексом (79,8) череп мезокранний. Вушна висота дуже велика (122,4). Лобна кістка дуже широка як у фронтальній, так і в дорсальній частині, лоб нахилений, висота його вигину – 27 мм. Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Вилічний діаметр великий (141,0? мм). Верхня ширина обличчя велика.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі немає з обох боків. ЗВШ відсутній з лівої сторони, з правої зруйнований. Форму підорбітного візерунку виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджена. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін.

Поховання № 8. Датування – XVI – початок XVII ст. Збереглася частина склепіння (більше ліва сторона), фрагменти верхньої та нижньої щелепи з молочними зубами. Посткраніальний скелет представлений майже повністю. Кістки світло-жовто – коричневого кольору. За розмірами стегнової кістки й зубами встановлено, що це дитина 10–12 років.

Поховання № 9. Датування – XV ст. Збереглися тазові кістки, дві стегнові кістки, верхня частина скелета (права плечова) та ключиці. Череп не зберігся. Збереглася нижня щелепа без правого виростка. Кістки жовто-коричневого кольору.

Встановлено чоловічу стать і вік похованого, який становить 45–55 років.

Поховання № 10. Датування – XV ст. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт, без носової частини, ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясами кінцівок. Кістки світло-жовто-коричневого кольору. Череп характеризується середньо розвинутим надпереніссям (2 бали), великими соскоподібними виростками (3 бали), потиличний горб помірний (2 бали). М'язовий рельєф на нижній щелепі розвинутий сильно.

Морфологія черепної коробки й тазових кісток більше вказує на чоловічу стать похованого. Вік похованого визначено за стертістю зубів і облітерацією черепних швів – 30–35 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий, за індексом (86,5) череп виразно брахікранний. Лоб дуже широкий. Обличчя теж дуже широке, різко профільоване на верхньому рівні й помірно – на середньому. Ніс помірно широкий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі нема з обох сторін. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох боків. ППШ з обох сторін зафіксовано як варіант (Ia).

Поховання № 11. Датування – XV – XVI ст. В похованні збереглися дрібні уламки ребер, хребта й лопатки. Задовільно збереглася плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз указує радше на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 50–60 років.

Поховання № 12. Датування – XV – XVI ст. Від поховання збереглися хребет і ребра. Колір кісток темно-коричневий. Ознаки вказують на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 40–50 років.

Поховання № 13. Датування – XV ст. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт, без носової частини, ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками. Кістки світло-жовто-коричневого кольору. Череп характеризується помірно розвинутим надпереніссям, невеликими соскоподібними виростками, потиличний горб малий

(1 бал). Горизонтальна окружність через точку офріон малих розмірів за світовими стандартами. Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Форма великого сідничного отвору широкою

Визначено, що поховання належить жінці 40–50 років.

Краніометрія. Склепіння характеризується дуже малим поздовжнім діаметром і великим поперечним, таким чином, черепний індекс вказує на виразно брахікранну черепну коробку (88,6). Вушна висота велика. Сагітальна дуга помірна. Лоб вузький, потилиця помірно широка. Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке, профільоване середньо.

Етнічна краніоскопія. НО на жіночому черепі є з обох сторін. КВШ присутній з двох сторін у фронтальному відділі орбіт. Дорсальна частина зруйнована. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч.

Поховання № 14. Датування – XV – XVI ст. Від поховання збереглися дві стегнові та дві великі гомілкові кістки, а також два надколінника. Також у наявності добре збережені тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз указує на чоловічу стать похованого, а його вік визначено як 40–50 років.

Поховання № 15. Датування – XV – XVI ст. Збереглися всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета. Крижова кістка добре збережена. Присутні хребет і частина ребер. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать, а вік похованої визначено як 40–50 років.

Поховання № 16. Датування – XV – XVI ст. В наявності всі тазові кістки й нижній та верхній комплекс посткраніального скелета. Збереглися хребет і частина ребер, кістки зап'ястя, п'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на чоловічу стать похованого, а його вік встановлено як 45–55 років.

Поховання № 17. Датування – XV ст. Присутній хребет та частина ребер. В наявності кістки зап'ястя, кістки п'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать, а вік похованої визначено 18–20 років.

Поховання № 18. Датування – XV ст. Представлене повним черепом з нижньою щелепою. Фрагментами зберігся верхній пояс кінцівок посткраніального скелета. Цілою виявилася тільки одна ключиця (довжина 146,0 мм). Тазові кістки зруйновані, лопатки та хребет наявні, але збереженість їх незадовільна. Колір кісток темно-коричневий. Добре збережені всі зуби, карієсу немає, виявлено зубний камінь майже на всіх зубах та відзначено їх сильну стертість (4 та 4+ бали). Череп має слабо розвинуте надперенісся, великисоскоподібні виростки (3 бали), потиличний горб розвинений слабо (1 бал). Лоб прямиий, є лобні бугри, що не притаманно чоловікам. Нижня щелепа з розвинутим м'язовим рельєфом. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні відкриті.

Визначено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малий, поперечний – дуже великий, за

індексом (87,4) череп виразно брахікранний. Вушна висота дуже велика (121,5), а висотний діаметр черепної коробки (від базіона) великих розмірів. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа помірна, ширина потилиці – велика. Лобна кістка дуже широка у фронтальній і широка – в дорсальній частині. Лоб майже прямий.

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (134,5) і малої висоти (65,5), за верхньолицьовим показником (48,7) широке (еуріен). Профілюванням обличчя різке на верхньому рівні (130,5°), а на середньому – помірно (136,5°), на межі зі сплюсненістю.

Орбіти великої ширини і висоти, індекс (85,3) указує, що вони високі (гіпсіконхія). Ніс малої висоти й дуже малої ширини. Відносна ширина носа (44,0) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (anthrop.). Симотичний індекс великий (51,0), перенісся високе. Дакріальна ширина помірна, висота – дуже велика. Дакріальний показник дуже великий (67,4), що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя великий (33,0°). Носовий шип розвинутий добре (4 бали). Глибина іклової ямки помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на чоловічому черепі відсутні з двох сторін. ПППШ з обох сторін зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ немає з обох боків. КВШ відсутній ліворуч, а праворуч пошкоджений. Форму підорбітного візерунку виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджено. В нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) є вормієва кісточка з обох сторін.

Розкоп II (центральний неф), 2019 рік:

Поховання № 1. Датування – XVII ст. Представлене верхньою й нижньою частинами посткраніального скелета. Є нижні та верхні кінцівки, тазові кістки, уламки черепа. Збереженість кісток середня, а їх колір жовто-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 2. Датування – XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Кістки погано збереглися, череп у дуже поганому стані. Колір кісток жовто-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–25 років.

Поховання № 3. Датування – XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, проте верхня частина фрагментарно. Наявні побиті тазові кістки, уламки склепіння. Є крижова кістка та верхня щелепа. Зуби стерті (5–6 балів). Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Череп добре зберігся, з помірно розвинутим надпереніссям (2 бали), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Потилічний горб розвинутий на 2 бали. Візуально череп прогнатний. Орбіти квадратні. Соскоподібні виростки малих розмірів.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий, поперечний – великий. За індексом (85,9) череп брахікранний. Черепна коробка висока за висотним діаметром від краніометричної точки базіон, за висотно-поздовжнім індексом висока (гіпсікранія), за висотно-поперечним індексом, низька (тапейнокранія). Вушна висота помірна. Лоб і потилиця помірно широкі. Висота вигину лоба помірна (24,0), отже він не сильно нахилений. Потилиця розвинута добре. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – помірна (на межі з малими категоріями).

Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (131,0) і низьке, за верхньолицьовим показником (51,6) помірно широке (мезен). Профілювання обличчя низьке як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти помірно широкі, малої висоти, індекс (78,6) указує, що вони помірно високі в цілому (мезоконхія). Ніс помірно високий і вузький. Відносна ширина носа (47,1) вказує на те, що він помірно вузький (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (anthrop.). Симотичний індекс дуже високий (65,2), перенісся дуже високе. Дакріальний показник великий. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя дуже великий (37,0°). Носовий шип розвинутий слабо (2 бали). Глибина іклової ямки помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з лівої сторони, з правої є. ПППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ немає з обох боків. КВШ відсутній праворуч, а ліворуч присутній. ПОВ з обох сторін виявлений як форма II. В нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) є вормієва кісточка з правої сторони.

Поховання № 4. Датування - XVII ст. Представлене верхніми й нижніми кінцівками. Тазові кістки побиті, мало хребців і ребр. Наявна верхня половина крижової кістки. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки становить 47,0 мм. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільно зберігся, нижньої щелепи немає. Зруйно-вана нижня частина склепіння. Черепна коробка візуально малих розмірів, і це підтверджується дуже малим поздовжнім діаметром черепної коробки, горизонтальною окружністю через точку офріон, яка виявилася помірних розмірів за світовими стандартами (511). Рельєф надперенісся помірний, надбрівних дуг – слабкий, потилічний виступ не розвинутий. Соскоподібні відростки великих розмірів. Черепні шви не облітеровані зсередини. Стертість зубів відповідає 1–2 балам.

Визначено, що поховання належало чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. У зв'язку з тим, що поздовжній діаметр дуже малий, а поперечний – дуже великий, за індексом (91,6) череп виразно брахікранний. Вушна висота велика (118,9), висотний діаметр черепної коробки виміряти неможливо у зв'язку з пошкодженням черепа. Лобна кістка помірно широка.

Обличчя помірно широке за абсолютним розміром (132,0), дуже низьке. За рахунок цього воно широке за верхньолицьовим індексом (47,7) – еуріен. Лобно-виступний індекс великий. Профілювання обличчя

помірне на верхньому рівні й сильне – на середньому. Орбіти помірної ширини та помірної висоти, мезоконхні за індексом (81,0). Ніс помірної висоти й ширини, за показником середньо широкий (49,0) – мезоринія.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній ліворуч, а праворуч присутній. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) є вормієва кісточка з правої сторони, яка відсутня з лівої.

Поховання № 5. Датування – друга половина XVI ст. Добре збережені верхня частина посткраніального скелета й тазові кістки. Нижньої частини скелета нема. Є половина нижньої щелепи та скроня, нижню частину черепу зруйновано. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Поховання № 6. Датування – XVII ст. Представлене тільки верхньою частиною посткраніального скелета. Відзначається сильний м'язовий рельєф. Колір кісток світло-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 7. Датування – XVI – XVII ст. Стан збереження незадовільний. Скелет представлений побитим склепінням, уламками стегнових кісток, ребрами, хребцями. Відзначається міцний м'язовий рельєф. Діаметр голівки стегна 56 мм. Кістки рук відсутні, як і нижня щелепа. Кістки світло-коричневі. Внутрішній шов черепа не заріс, відзначається облітерація клиноподібного потиличного синхондрозу. Рельєф надбрівних дуг помірний, потиличний виступ малий (1 бал), лоб похилий, потилиця не випнута, висота її вигину – 23 мм. Соскоподібні виростки великих розмірів (3 бали).

Визначено, що поховання належить чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий. Черепний індекс (85,7) виразно брахікранний. Потилиця дуже широка (118,0 мм). Лобно-поперечний індекс малий.

Поховання № 8. Датування – перша половина XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета, проте більшість кісток побито. Череп фрагментований. Колір кісток темно-коричневий. За довжиною трубчастих кісток встановлено, що поховання належить дитині 1,5–3 років.

Поховання № 9. Датування – перша половина XVII ст. Представлене побитим черепом, є нижня щелепа й тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Встановлено, що поховання належить дитині 1–1,5 років.

Поховання № 10. Датування – XVII ст. Є кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета але не всі. Наявні хребці та ребра, ключиця. Верхні кістки темно-коричневі, нижні – світло-коричневі. Відзначається сильний м'язовий рельєф на плечових кістках. Діаметр голівки стегнової кістки – 47 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–

40 років.

Поховання № 11. Датування – XVI – XVII ст. Добре збереглася нижня частина посткраніального скелета. Є таз без крижової кістки. Діаметр голівки стегнової кістки – 37,5 мм. Верхня частина скелета сильно побита, склепіння зруйноване. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–30 років.

Краніометрія. Нижня щелепа. Довжина від виростків дуже велика. Кут гілки нижньої щелепи великий (129,0°). Проекційна довжина від кутів нижньої щелепи дуже велика (80 мм). Висота гілки та найменша її ширина дуже мала. Виросткова й кутова ширина великі. Передня ширина помірна. Висота симфізу та тіла нижньої щелепи мала. Товщина тіла помірна.

Етнічна краніоскопія. ППШ ліворуч визначено як Іа (європеїдна ознака), права сторона зруйнована.

Поховання № 12. Датування – XVI – XVII ст. Добре збережене. Наявні кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета. Стан таза й довгих кісток добрий, череп – в уламках. Колір кісток темно-коричневий.

За розмірами стегнової та плечової кісток встановлено, що поховання належить дитині 13–14 років.

Поховання № 13. Датування – XVI – XVII ст. Наявні кістки верхньої та нижньої частин посткраніального скелета. Ребра й хребці фрагментовані. Череп без лицьової частини, є нижня щелепа. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Поперечний діаметр черепної коробки великих розмірів. Висотний діаметр помірний. Обличчя помірно широке (131,9). Нижня щелепа довга від виростків та від кутів, не товста, висота гілки мала. Кут випинання підборіддя помірний. Виросткова ширина помірна.

Етнічна краніоскопія. З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка.

Поховання № 14. Датування – XVI – XVII ст. Наявні нижня та верхня частини посткраніального скелета. Ребра, тазові кістки й лопатки фрагментовані. Хребці добре збереглися. Колір кісток темно-коричневий.

За розмірами нижніх кінцівок і черепної коробки встановлено, що поховання належить дитині 13–14 років.

Поховання № 15. Датування – XVII ст. Нижня частина посткраніального скелета збережена досить добре, а верхня – дуже фрагментарно. Тазові кістки побиті. Наявна нижня щелепа, склепіння в уламках. Колір кісток коричневий з темними плямами.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 35–45 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малих розмірів, поперечний – дуже великих. Лоб широкий. Нижня щелепа не товста, висота гілки мала. Висота тіла велика, симфізу – помірна. Передня ширина мала. Кут випинання

підборіддя малий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з обох сторін (східні ознаки). З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутня вормієва кісточка. ППШ з обох боків визначено як Ia (європеїдна ознака). Виличний шов відсутній ліворуч, права частина зруйнована.

Поховання № 16. Датування – перша половина XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Є кістки таза, ребра і хребці побиті. Колір кісток світло-коричневий. Голівка стегнової кістки має діаметр 49 мм. Надперенісся розвинуте на 2 бали, надбрівні дуги також на 2 бали, зовнішній потиличний виросток – 2 бали, соскоподібні виростки розвинуті сильно.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великих розмірів. Черепний індекс (82) помірно брахікранний. Лоб широкий.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутній з двох сторін. ППШ з обох сторін визначено як III a (європеїдна ознака).

Поховання № 17. Датування – XVI ст. Погано збережене, фрагментарно. Наявні кістки нижніх кінцівок, побиті тазові кістки, верхні кінцівки, ребра, хребці та крижова кістка. Добре збережені плечова кістка, ключиця. Колір кісток темно-коричневий. Голівка стегнової кістки має діаметр 42,0 мм.

Встановлено, що поховання належить жінці 25–35 років.

Краніометрія. Нижня щелепа помірної товщини, висота тіла велика, висота симфізу – помірна. Передня її ширина мала. Кутова і виросткова ширина помірні.

Етнічна краніоскопія. НО наявний з правої сторони і відсутній з лівої.

Поховання № 18. Датування – XVII ст. Представлене верхніми та нижніми кінцівками, збереженими досить погано. Наявні хребет, нижня щелепа, тазові кістки, проте ребра відсутні. Череп складається з дрібних фрагментів. Колір кісток жовто-коричневий. Рельєф надперенісся й надбрівних дуг помірний, потиличний виступ не розвинутий. Соскоподібні виростки середніх розмірів. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні починають облітеруватися. Стертість зубів відповідає 3–4 балам.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Краніометрія. Нижня щелепа товста, висота її тіла мала, висота симфізу – помірна. Найменша ширина гілки середня.

Етнічна краніоскопія. НО на черепі відсутні з двох сторін.

Поховання № 19. Датування – XVII ст. Представлене переважно нижньою частиною посткраніального скелету, верхня частина невеликою кількістю фрагментів кісток. Частково присутні ребра та хребці. Череп в уламках. Нижня щелепа помірної товщини, висота тіла та симфізу мала, Найменша ширина гілки мала. Колір кісток жовто-коричневий з темними плямами.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–

40 років.

Поховання № 20. Датування – XVI – XVII ст. Представлене верхньою частиною посткраніального скелета, уламками тазових кісток. Нижня частина черепа поруйнована, нижня щелепа і лицьовий скелет збереглися. Інші наявні кістки в доброму стані. Їх колір темно-коричневий.

За морфологією трубчастих кісток, зокрема довжиною плечової кістки, встановлено, що поховання належить підліткові 12–14 років.

Поховання № 21. Датування – XVII ст. Є нижня частина посткраніального скелета, верхня – тільки фрагментарно. Ребер немає, хребці в поганому стані. Лопатки, ключиці та череп відсутні. Колір кісток світло-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки – 49 мм, досить сильний м'язовий рельєф.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 22. Наявна одна сторона посткраніального скелета. Склепіння в дуже поганому стані. Череп характеризується добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірними соскоподібними виростками та середнім потиличним виростком. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний – помірних. Черепний індекс помірно брахікранний (80,7). Нижня щелепа тонка, висота її тіла помірна, а симфізу велика. Кут гілки великий. Кут випинання малий.

Поховання № 23. Датування – XVII ст. Представлене нижньою частиною посткраніального скелета, від верхньої збереглися тільки фрагменти кісток передпліччя. Колір кісток темно-коричневий. Розмір голівки стегнової кістки – 40 мм.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Краніометрія. Лобна кістка дуже вузька. Носова перегородка за симотичним індексом дуже висока.

Поховання № 24. Датування – друга половина XVI ст. Представлене уламками черепа, лопаткою, верхньою щелепою. Кінцівки відсутні. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить дитині 10–12 років.

Поховання № 25. Датування – перша половина XVII ст. Збереглося погано. Нижня частина посткраніального скелета представлена краще від верхньої. Череп фрагментований, є половина (права) нижньої щелепи.

Встановлено, що поховання належить жінці 18–20 років.

Краніометрія. Нижня щелепа дуже товста, висота її тіла дуже мала.

Поховання № 26. Датування – XV – перша половина XVI ст. Краще збереглася нижня частина посткраніального скелета, верхня представлена уламками. Є фрагменти тазових кісток. Черепна коробка в уламках. Колір кісток світло-коричневий. М'язовий рельєф сильний, чоловічий. Діаметр голівки стегна 52 мм. Це дало можливість визначити, що поховання належить чоловіку. Шви на черепній

коробці дали змогу встановити вік – 30–40 років.

Поховання № 27. Датування – XVI – XVII ст. Представлене погано збереженим посткраніальним скелетом. Відсутня нижня частина скелета. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Поховання № 28. Датування – XV – XVI ст. Стан збереження середній. Скелет зруйнований. Є верхня і нижня частина посткраніального скелета. Грудина побита, зрослися два хребці грудного відділу. Колір кісток темно-коричневий. За облітерацією швів на черепі, морфологією кісток і за стертістю зубів встановлено, що поховання належить чоловіку 50–60 років.

Поховання № 29. Датування – друга половина XVI – XVII ст. Представлене нижньою частиною скелета. Ребер і хребців мало. Колір кісток світло-коричневий. М'язовий рельєф добре розвинений, діаметр голівки стегнової кістки – 45,5 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 30. Датування – друга половина XVI ст. Збереженість погана. Наявні уламки черепа, хребта, ребер, верхніх кінцівок. Череп в уламках, є частина лоба з правою орбітою й фрагмент верхньої щелепи (права половина). Нижня щелепа ціла. За морфологією кісток та їх довжиною встановлено, що поховання належить дитині 1,5–3 років.

Поховання № 31. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки верхньою частиною посткраніального скелета. Ребра й хребці в дуже поганому стані. Череп середньої збереженості, наявна нижня щелепа. Рельєф надперенісся та надбрівних дуг слабкий, потиличний горб не розвинений. Соскоподібні виростки малих розмірів. Колір кісток жовтувато-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірних розмірів, поперечний – дуже великих. Таким чином, черепний індекс (84,5) виразно брахікранний. Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) помірний, а вушна висота – велика. Довжина основи черепа велика. Лобна кістка вузька.

Обличчя широке як за абсолютним розміром (128,1), так і за верхньолицьовим індексом (46,1) – еуриєн, позаяк висота його дуже мала. Довжина основи обличчя великих розмірів. Повна висота обличчя теж дуже мала. Лобно-вличний індекс малий. Лице на середньому рівні помірно профільоване. Орбіти малої ширини й помірної висоти, високі за індексом (92,1) – гіпсіконхія. Ніс дуже малої висоти та помірної ширини, за показником (58,1) широкий (хамеринія).

Поховання № 32. Датування – перша половина XVII ст. Верхня й нижня частини посткраніального скелета добре збереглися. Скелет представлений уламками. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–35 років.

Поховання № 33. Датування – XV – XVI ст. Стан збереження нижньої частини посткраніального скелета відмінний, а верхньої – фрагментарний. Череп відсут-

ній. Колір кісток темно-коричневий.

Визначено, що поховання належить підлітку 14–15 років.

Поховання № 34. Датування – XV – XVI ст. Представлене кістяком у дуже поганому стані. Наявна тільки верхня половина скелета. Зокрема є хребці та плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 35. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки нижньою частиною посткраніального скелета.

Визначено, що поховання належить чоловіку 25–35 років.

Поховання № 36. Датування – XVI – XVII ст. Представлене цілим посткраніальним скелетом. Наявні нижні й верхні кінцівки. Тазові кістки, хребет, ребра фрагментовані. Череп цілий, з нижньою щелепою. Колір кісток темно-коричневий. Череп добре збережений. Черепна коробка візуально помірних розмірів, рельєф надбрівних дуг добре розвинений. Соскоподібні виростки середні. Черепні шви закриті зсередини, ззовні теж майже облітерувалися, крім скроні. Зношеність зубів відповідає 5, 5+ балам.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 50–60 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний, поперечний – дуже великий, за індексом (86,5) череп брахікранний. Вушна висота помірна (116,6), а висотний діаметр черепної коробки (від базіона) – великих розмірів. Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка дуже широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній.

Обличчя широке за абсолютним розміром (139,9) і високе, тому за верхньолицьовим індексом (55,0), вузьке (лептен). Лобно-вличний індекс помірний. Горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне на верхньому рівні, на середньому – помірне. Орбіти дуже великої ширини й помірної висоти, мезоконхні за індексом (78,1). Ніс дуже високий та помірної ширини, за показником (45,1) – вузький (лепторинія). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і дуже високе за дакріальним. Глибина іклової ямки (fossa canina) мала. За світовим масштабом, череп характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,0°).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з обох сторін. Праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (ossa wormii suturae lamdoideae – L3) відсутня вормієва кісточка, наявна з лівої. КВШ відсутній з обох сторін. ППШ з обох сторін визначено як Ia (європеїдна ознака). ПОВ з обох боків зафіксовано як варіант III. ЗВШ немає.

Поховання № 37. Датування – XV – XVI ст. Збережена тільки верхня частина посткраніального скелета. Лицьова частина черепа зруйнована, наявна нижня щелепа. Кістки в поганому стані, колір їх темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 35–45 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної

коробки малий, поперечний дуже великий, за індексом череп виразно брахікранний (89,2). Висотний діаметр черепної коробки (від базіона) помірних розмірів (на межі з великими категоріями). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця дуже широка. Лобна кістка широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній.

Горизонтальне профілювання обличчя помірно на верхньому рівні, на середньому обличчя зруйноване. Перенісся високе за симотичним і помірно високе за дакріальним індексом. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) велика.

Нижня щелепа помірно товста, кут її випинання помірний, довжина її дуже велика. Висота тіла мала. Висота симфізу помірна. Передня ширина велика.

Поховання № 38. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Хребет і ребра фрагментовані. Тазові кістки та крижова кістка в доброму стані. Наявне склепіння та повна нижня щелепа. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 20–25 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки малий, поперечний великий, за індексом череп брахікранний (83,3). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка помірно широка у фронтальній частині й широка в дорсальній. Обличчя дуже широке. Нижня щелепа тонка, дуже довга.

Етнічна краніоскопія. НО на склепінні відсутній з лівої сторони, з правої є. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae – L3*) немає вормієвих кісточок з обох сторін.

Поховання № 39. Датування – кінець XVI – перша половина XVII ст. Представлене верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Нижня частина черепа поруйнована, нижня щелепа є. Колір кісток коричневий, а їх стан відмінний. Череп коричнево-жовтуватий, добре зберігся, з повною нижньою щелепою, але зруйновано виличні кістки. Черепна коробка візуально великих розмірів, рельєф надбрівних дуг слабо розвинутий. Соскоподібні виростки великі. Черепні шви відкриті як зсередини так і ззовні. Зношеність зубів відповідає 2–3 балам.

Визначено, що поховання належить чоловікові 25–30 років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий, поперечний – помірний, за індексом череп доліхокранний (74,5). Вушна висота велика (120,5), як і висотний діаметр черепної коробки (від базіона). Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка дуже широка як у фронтальній, так і в дорсальній частині.

Обличчя малої висоти, ширину виміряти не вдалося. Горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне на верхньому рівні та помірно на середньому. Орбіти великої ширини й помірної висоти, мезоконхні (помірно високі) за індексом (79,1). Ніс середньої висоти і широкий, за показником (53,3) – широкий

(хамеринія). Перенісся помірно широке як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя малий (19,0°). Носовий шип розвинутий сильно (5 балів). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія. НО на чоловічому черепі немає з обох сторін. ППШ з обох боків зафіксовано як варіант (Ia). ЗВШ відсутній з правої сторони (зруйнований з лівої). КВШ немає з обох боків. ПОВ праворуч виявлений як форма II, ліворуч – I. У нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae – L3*) є вормієва кісточка з правої сторони потилиці. З лівої – відсутня.

Поховання № 40. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки однією стороною нижньої половини посткраніального скелета. Є тазові кістки, а крижова кістка відсутня. Стегнова кістка велика. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 41. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене тільки верхньою частиною скелета. Кістки темно-коричневі.

За розмірами плечової кістки та за зубами встановлено, що поховання належить дитині 3–5 років.

Поховання № 42. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене дрібними уламками верхньої частини скелета (ключиця, плечова кістка, хребці, кілька ребер). Череп фрагментований. Нижня щелепа ціла, без зубів. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить жінці 50–60 років.

Поховання № 43. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене побитими верхніми й нижніми кінцівками. Лопатки, ребра, хребці тазові кістки – в уламках. Черепа немає. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки стегнової кістки – 43 мм, м'язовий рельєф слабо розвинений.

Встановлено, що поховання належить жінці 30–40 років.

Поховання № 44. Датування – XVII ст. Верхня частина посткраніального скелета побита, нижня частина збереглася тільки з однієї сторони. Верхня частина теж побита. Мало хребців і ребер, тазові кістки фрагментовані, лопатки відсутні. Колір кісток світло-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 25–30 років.

Поховання № 45. Датування – XVI ст. Представлене верхньою частиною скелета й дрібними фрагментами таза та крижової кістки. Колір кісток темно-коричневий. Діаметр голівки плечової кістки – 47 мм, ключиця має 160 мм.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 46. Датування – XV – XVI ст. Представлене тільки добре збереженими нижніми кінцівками (берцові). Їх колір темно-коричневий.

Встановлено, що поховання, ймовірно, належить жінці 30–40 років.

Поховання № 47. Датування – XV – XVI ст. Представлене уламками кісток верхньої й нижньої половини скелета. Немає стегнових кісток. Відсутні

плечові кістки та череп. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 48. Датування – XV – початок XVI ст. Представлене тазовими та стегновими кістками, уламком лопатки, ключицею. Ребра та хребці відсутні. Скеліття немає, наявна тільки частина нижньої щелепи. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 40–50 років.

Поховання № 49. Датування – друга половина XIV – XV ст. Погано збережене. Є фрагменти тазових кісток, лопатка поламана. Колір кісток темно-коричневий. Головка стегнової кістки має діаметр 42 мм. Форма великого сідничного отвору вузька і V-подібна.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 50. Датування – друга половина XIV – XV ст. Представлене добре збереженим кістяком, відсутні тільки лопатки й череп. Кістки дуже великі. Їх колір коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 30–40 років.

Поховання № 51. Датування – друга половина XIV – XV ст. Представлене тільки добре збереженими нижніми кінцівками, тазом. Колір кісток темно-коричневий.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 40–50 років.

Крипта 1. Поховання № 1. Датування – XVII ст. Представлене цілим посткраніальним скелетом. Кістки добре збережені. Лицьова частина скеліття поруйнована, є фрагмент верхньої щелепи. Плечова кістка лівої руки після перелому неправильно зрослася, зі зміщенням, від чого стала значно коротшою. Сліди перелому є й на променевої кістці. Колір кісток темно-коричневий. Череп характеризується добре розвинутим надпереніссям, великими соскоподібними виростками, потиличний горб малий (1 бал). Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні почали облітеруватися. Зуби зношені на 5+, 6+ балів.

Встановлено, що поховання належить чоловіку 35–45 років.

Краніометрія. Довжина та ширина потиличного отвору помірні. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Довжина черепної коробки мала, ширина – велика, тому за індексом (84,1) череп брахікранний. Виличний діаметр помірний (132,0?), обличчя різко профільоване на верхньому рівні. Орбіти малої ширини та помірної висоти, індекс (87,5) указує, що вони високі (гіпсіконхія).

Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з лівої сторони і відсутній з правої. ЗВШ є з обох боків (східний напрямок). КВШ наявний з чотирьох сторін (західний напрямок). Форму ПОВ виявити не вдалося, структуру кістки пошкоджено. В нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін.

Шурф 1 (ансида), 2019 рік:

Поховання № 1. Датування – XV – XVI ст. Представлене нижньою частиною посткраніального скелета. Наявні нижні кінцівки, п'яткові й тазові кістки, крижова кістка. Від верхньої частина скелета залишилися тільки дві кістки передпліччя. Кістки світло-коричневого відтінку з темно-коричневими плямами.

За морфологією трубчастих кісток встановлено, що поховання належить підлітку 8–10 років.

Поховання № 2. Датування – XV – XVI ст. Представлене крижовою кісткою, тазовими кістками, лопаткою, хребтом, кількома ребрами, плечовими кістками. Наявні праві й ліві верхні кінцівки. Відсутні нижні кінцівки та хребет. Кістки світло-коричневі, а м'язовий рельєф верхніх кінцівок сильний.

Встановлено, що поховання належить чоловікові 35–45 років.

У результаті антропологічного аналізу повністю або частково збережених поховань (їх налічується 72) вікова структура похованого в церкві населення така: 16,67% – дитячі поховання та 83,33% – дорослі, з яких близько третини (31,67%) становлять жінки. Середній вік смерті з урахуванням дитячої смертності становить близько 30,5 року (в межах 27–34 років). Без урахування дитячої вибірки, середній вік смерті дорослих становить близько 35 років (у межах 31–39 років). У чоловічій частині вибірки пік смертності припадає на зрілий вік (*maturus*), а в жіночій – на дорослий вік (*adultus*). Отже, середній вік смерті в чоловічій частині вибірки становить близько 36,5 року (в межах 32–41 років), а в жіночій – близько 31,5 року (в межах 28–35 років). Серед дитячих поховань (12) трохи більше поховань другого періоду дитинства (*infantilis II* – 58,33% від загальної кількості).

Як уже зазначалося, до аналізу було залучено й черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань виключно дорослих. Їх 58 і всі вони хронологічно визначаються XVI – XVII ст.

Отже, разом налічується 118 дорослих поховань (зі 130), з яких 86 (72,88%) чоловічі та 32 (27,12%) жіночі. З урахуванням даних статеві-вікового аналізу черепів із понищених криптових поховань дані вибірки дорослих трохи корегуються, але загальні тенденції зберігаються. Так, середній вік смерті дорослих трохи збільшується і становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 року). Пік смертності залишається в тих самих вікових межах. У чоловічій частині вибірки він припадає на зрілий вік (*maturus*), а в жіночій – на дорослий вік (*adultus*). Середній вік смерті в чоловічій частині вибірки вже становить близько 40 років (у межах 35,5–44,5 року), а в жіночій – близько 32,5 року (в межах 29–36 років) (Табл. 1) [Долженко, Мойжес, 2022].

Характеристика краніологічного типу населення

Чоловіча серія. Чоловічі черепи з середньовічної церкви Ужгородського замку незадовільної збереженості складаються в серію з 67 поховань (як уже зазначалося, до аналізу залучено всі виявлені черепи, як зі збережених поховань, що залягали за межами крипт, так і від понищених криптових поховань). Загалом вони мають черепну коробку, яка

характеризується помірною довжиною, висотою й великою шириною. В серії є два доліхокранних (пох. № 3 з розкопок 2018 року та пох. № 39 з розкопок 2019 року), сім мезокранних (пох. № 7 з розкопок 2018 року, а також черепи 10, 15, 19, 21F, 24 і 26) та 28 брахікранних черепів. У 30 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній або поперечний діаметр.

Загалом, за черепним показником (83,0) серія належить до категорії брахікранних (Табл. 2). Вушна висота велика, на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,6) свідчить про високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (гіпсікранія), але вже відношення висоти до поперечного діаметра (90,7) – указує на низькі черепи (тапейнокранія) (Табл. 2). Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями. Висота вигину чола помірна (25,1). Профілювання лоба від краніологічної точки назон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб ближчий до прямої форми.

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 25 черепів, становить 136,2 мм (на межі з великими категоріями). Верхня висота обличчя – мала (67,2). За верхнім лицьовим індексом (50,0), обличчя помірно широке (мезен) (Табл. 2). Назомальний кут дуже малий, отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є два черепи з помірним горизонтальним профільованням (череп 2 та 18). Зигмаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носові ості (*spina nasalis anterior*).

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють помірний (80,2) орбітний індекс [Алексеев, Дебеч, 1964], що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною й висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія) (Табл. 2). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,7°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (Табл. 2).

Зіставлення квадратичних відхилень за 57 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними становить: перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 27 ознаками (47,3%); заниження – за 16 ознаками (28,0%). І лише 13 ознак середньоквадратичного відхилення (22,8%) вкладаються в стандартні норми (Табл. 2). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Міжсеруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у церкві Ужгородському замку. Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної, Центральної й Північної Європи XIV – XVII ст. (крім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу

[Дерябин, 2008].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з м. Ужгорода з 76 вибірками території Східної, Центральної та Північної Європи (виняток становлять вибірки Кавказу) (Табл. 3) за даними краніометрії методом канонічного [Дерябин, 2008, с. 212–230] та кластерного аналізу [Дерябин, 2008, с. 230–276], до якого залучалися групи з: с. Підборці з Дубенського р-ну [Долженко, Пшеничний, Бардецький, 2020, с. 6–9; Долженко, Пшеничний, Бардецький, 2021, с. 43–66]; Лютецькі XVII – XVIII ст. [Долженко, 2012, с. 487–507]; Київського Подолу (збірна серія) XVI – XVIII ст. [Тараненко, Вікторова, Кода, Долженко, 2014, с. 249–254; Долженко, 2016, с. 3–17]; Луцька (збірна серія) XVII – XX ст. [Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; київського Арсеналу [Долженко, 2010, с. 11–17; Долженко, 2011, с. 118–134; Івакін, Балакін, 2007, с. 17–26; Івакін, Балакін, 2008, с. 9–23]; Рівного [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7–16]; Ратнева XIV – V ст. [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино XVI – XVIII ст. [Dolzhenko, 2014, с. 119–132; Долженко, Прядко, 2014, с. 43–50]; Батурина XVII – XVIII ст. [Dolzhenko, 2014a, с. 40–56]; могильника біля слободи Каламіта (Крим) XIV – VII ст. [Соколова, 1963, с. 144]; Чигирини XVI – XVII ст. [Рудич, 2014, с. 170–171]; київського Михайлівського монастиря XV – XVIII ст. [Рудич, 2014, с. 179–180]; Вишгорода XVII ст. [Рудич, 2014, с. 185]; Меджибіж XIV – XVI ст. [Рудич, 2010, с. 129–130]; Вінниці [Потехіна, Долженко, 2019, с. 384–387; Долженко, Потехіна, 2020, с. 305–310; Виногородська, Потехіна, Долженко, 2020, с. 24–52]; Стайок [Долженко, 2012a, с. 169–181; Потехіна, 2016, с. 166–171; Потехіна, 2020, с. 125–139].

Білоруси представлені двома серіями: Лукомль (центр Вітебської обл.) та Пруси XVIII – XIX ст. (центр Мінської обл.) [Саливон, 2015, с. 189–266].

Росіяни – з Орловської губ., Себежа, Старої Ладози-1 [Алексеев, 2008, с. 311–336]; Старої Ладози-2 [Моисеев, Григорьева, Ширококов, Хартанович, 2016, с. 390–399]; Ярославля XVII ст., Дмитрова XII – XVI ст. [Гончарова, 2011, с. 205–206]; Пскова XIV – XVI ст. [Санкіна, 2000, с. 14–15]; Козіна XVIII ст. [Евтеев, 2011, с. 433–440]; Новгорода XVI – XVIII ст. [Евтеев, Олейников, 2015, с. 176–192]; Поріц (Порицы, Ижоры, РФ) [Ширококов, Верховцев, 2016, с. 408–421].

Балти – 16 серій. Латиші представлені трьома серіями XVII – XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова – Леймані (*Leimaņi*) XVII – XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 241–243], Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 255–258], Мартиньсала XIV – XVII ст. [Денисова, 1977, с. 223–228]; трьома групами XVIII – XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи [Алексеев, 2008, с. 226–231] та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс [Зариня, 1990, с. 117].

Залучалися також литовці з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексеева [Алексеев, 2008, с. 234–235], литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV – XVI ст. [Марк, 1956, с. 221–223];

Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [Марк, 1956, с. 221–223]; Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII – XVIII ст. [Марк, 1956, с. 221–223]; Арду [Моисеев, Ширококов, Крийска, Хартанович, 2013, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [Марк, 1956, с. 191–192; 221–223] та фіні (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratîc*) Ришканського р-ну (XVII – XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV – XV ст.) [Великанова, 1975, Табл. 8, с. 144–145].

Польські групи: Якшице (*Jaksice, Kujavia*) XV – XVII ст. [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006, с. 126], Костел св. Марії Магдалини у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny, Wrocław*) XVI – XVIII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32], Костел св. Кшиштофа (*Krzysztofa*) у Вроцлаві (*Wrocław*) XV – XVI ст. [Krupinski, 1983; Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Познань (*Poznań*) XV – XVIII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Варшава (*Warszawa*) XVII ст. [Kwiatkowska, Nowakowski, 2011, s. 32]; Слободжеве (*Slaboszewo*) [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; Лешно (*Leszno*) [Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; Колобжег (*Kołobrzeg, Pomerania*) XIV – XVIII ст. [Strzalko, 1966; Piontek, Iwanek, Czapla, 2004/2006]; с. Челядзь Велика (*Czeladź Wielka*); м. Чаплінек (*Czaplinek*) XV – XVIII ст.; Краків (*Kraków*) XV – XVIII ст.; Павлов (*Pavlov*) XV – XVII ст.; Люблін-1 (*Lubiń-I*), XVIII ст.; Люблін-2 (*Lubiń-II*) XVIII – XIX ст.; Гура Хелмська (*Góra Chełmska, Pomerania*) XIII – XV ст. [Wokroj, 1972, s. 273–303; Nowak, Miłosz, Piontek, 2013]; Іновроцлав (*Inowrocław*) [Henneberg, 1988; Nowak, Miłosz, Piontek, 2013]; Вісліца (*Wiślica*) XVIII – XIX ст.

Також залучено одну румунську групу з церкви св. Миколая Гіурчі (*Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi*) XVI – XVIII ст. [Simalcsik, Groza, Simalcsik, Miu, 2012, p. 191].

Окрім того, залучалися такі п'ять груп з Німеччини – Кенігсберг (*Königsberg*) XVII – XIX ст. [Березина, 2010, с. 872]; Целендорф (*Zellerndorf*); Пфейфер (*Pfeifer*); Вюртемберг (*Wurtemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*) [Евтеев, Староверов, Волков, Выскубов, Потрахов, 2020, с. 90–104]; а також Мадара X – XVI ст. [Воев, 1972; Постникова, 1978, с. 172–183]. Разом з групою з м. Ужгорода усього 77 чоловічих серій (Табл. 3).

Для даного міжгрупового канонічного аналізу за короткою програмою використано 10 краніологічних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти.

За канонічним вектором (КВ) I (29,2% загальної дисперсії) серія з Ужгорода (Рис. 3) отримує малі додатні значення вектора (0,134). За даним КВ простежується близькість до сільської вибірки з Волині – Ратнів (0,149) та, певною мірою, вибірки Стайки (0,151), в якій присутній балтський компонент за даними як краніоскопії [Долженко, 2012а, с. 169–181], так і краніометрії [Потехіна, 2020, с. 125–139].

За КВ II (18,2% загальної дисперсії) досліджувана група отримує великі додатні значення вектора (1,439).

Спостерігається її подібність до польської вибірки з костелу св. Марії Магдалини (*Kościół Św. Magdaleny*) (1,683) у Вроцлаві та, певною мірою, до черепів із с. Ратнів з Волині (1,200) (Табл. 3; Рис. 3).

За КВ III (13,8% загальної дисперсії) простежується подібність вибірки, що отримала великі додатні значення (1,015), до черепів з польського с. Челядзь Велика (*Czeladź Wielka*) (1,016) та костелу Марії Магдалини (*Kościół Św. Magdaleny*) (1,054) (Табл. 3; Рис. 4–5).

Візуально ми можемо це простежити в просторі КВ II–III, де вибірка розташовується в правій верхній частині координатного поля між польською вибіркою Марії Магдалини та волинською – Ратнів (Рис. 5). У просторі I–III КВ спостерігається схожість досліджуваної групи на латишів з поселення Мартиньсала XIV – XVII ст., яке розташоване на одноіменному острові в пониззі Даугави [Денисова, 1977, с. 17], та на черепі XIV–XV ст. з с. Ратнів на Волині (Рис. 3–4).

Отже, за даними краніометрії, в чоловічій міській вибірці з Ужгорода простежуються волинський, польський і частково балтський антропологічні компоненти (північно-східний напрямок зв'язків).

За даними кластерного багатомірного порівняльного аналізу, де залучалися ті самі описані чоловічі групи й ознаки, виявлено подібність досліджуваної серії до черепів з костелу Марії Магдалини XVI – XVIII ст. (*Kościół Św. Magdaleny*) на 43-му кроці кластеризації з 77.

Жіноча серія. Дуже мала, сильно фрагментована й складається з 23 черепів, придатних для краніометрії, а, виходячи з археологічних даних, хронологічно їх можна обмежити XV – XVII ст. Характеризується помірно масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабко (середній бал 0,5). Довжина основи черепа мала. Горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон – велика. Група за черепним показником (84,8) (Табл. 4) у середньому характеризується круглою формою черепа (брахікранія), тобто великою шириною черепної коробки при малій її довжині (167,0 мм). Висотний діаметр черепної коробки помірний. Лоб середньо широкий (Табл. 4).

Обличчя помірної ширини (126,1 мм) і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 87,3°. Таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя (еуріен), загальнолицьовий теж широкий (еурипрозопія) (Табл. 4).

Орбіти малої ширини та висоти, за показником (83,3) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною й висотою, за індексом (48,9) середньоширокий (мезоринний). Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на трьох

черепях, – дуже великий (31,7°). Загалом, за краніологічними ознаками, жіночі черепи належать до великої європеїдної раси (Табл. 4).

Міжгруповий аналіз. Для міжгрупового канонічного аналізу жіночих серій до порівняння залучено 37 жіночих краніологічних серій зі Східної, Центральної та Північної Європи (Табл. 5).

За КВ I (33,7% загальної дисперсії) жіноча серія з Ужгорода отримує великі додатні значення вектора (1,117) (Табл. 5). За цим КВ простежується її близькість до сільської волинської вибірки Ратнів (1,146) та, меншою мірою, до міської групи з вул. Юрківська (1,043) (Табл. 5; Рис. 6–7).

За КВ II (13,8% загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від'ємні значення вектора (–0,633). Спостерігається її подібність до латиської західної групи (–0,727) (Табл. 5; Рис. 6; 8).

За КВ III (13,0% загальної дисперсії) простежується слабка подібність жіночої групи з Ужгорода, яка отримала великі від'ємні значення КВ (–1,424) до міської групи Суми (–0,957), що й помітно візуально (Табл. 5; Рис. 7).

Етнічна краніоскопія. З 90 черепів другої половини XIV – XVII ст. чоловічі та жіночі розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувалися півсуми чоловічих і жіночих значень. Частоти ознак аналізованих двох груп наведено в Таблиці 6.

ПІ на черепах із Ужгорода відсутній (0,0%), отже, це європеїдна ознака, позаяк за даними О. Г. Козинцева у європеїдів ПІ коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71% [Козинцев, 1988, с. 37]; Частота появи ЗВШ на черепах досліджуваної групи мала 6,1%, що теж указує на її європеїдність; КВШ загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти за О. Г. Козинцевим дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно [Козинцев, 1988, с. 55]. У збірній серії з чоловічих і жіночих черепів Ужгорода показник КВШ (43,1%) виявився вищим від середнього. Частота ПОВ-II на черепах із Ужгорода мала – 37,5% і перебуває за межею незважених середніх величин як північних (55,8%), так і південних європеїдів (46,6%, не вище за 45,0%) [Козинцев, 1988, с. 86]. ППШ – високий (87,9%). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9% [Козинцев 1988, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається в європеїдні показники за даною ознакою. Відсотки НО [Томашевич, 1988, с. 119–128] на черепах із Ужгорода помірні (Табл. 6).

До комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ПОВ-II. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [Козинцев, 1988, с. 71–79].

Порівняльний багатомірний аналіз. До багатомірного порівняльного аналізу залучалося 34 краніологічні серії (Табл. 7): Луцьк [Бірюліна, Долженко, 2014 с. 35–52; Долженко, 2014, с. 7–25; Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; Ратнів [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино [Долженко, Прядко, 2014, с. 3–22]; Білгород

[Безбородьх, Долженко, 2014, с. 104–120]; Вінниця, Львів, Чигирин, Берестечко [неопубліковані дані]; Лютецька [Долженко, 2012, с. 487–507]; вул. Ярославська на Подолі [Долженко, 2016, с. 3–17]; Стайки [Долженко 2012, с. 169–181]; Арсенал [Долженко, 2010, с. 11–17]; Батурич [Dolzhenko, 2014, s. 40–56]; Суми [Білінська, Долженко, 2013, с. 208–214]; латиші; литовці; поляки; росіяни; болгари, яких дослідив О. Г. Козинцев [Козинцев, 1988; Kozintsev, 1992]. Результати аналізу наведено в Таблицях 8 і 9.

На першу біполярну з головних компонент (ГК) припадає фактично 29,1% загальної дисперсії (Табл. 8). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК I припали на ПІ та КВШ. Вони й роз'єднують серії за даною компонентою (Рис. 9). Досліджувана серія за рахунок великих від'ємних значень ГК I (–1,513) подібна як до української міської групи зі Львова (–1,686), так і до Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) (–1,444).

На ГК II, відповідно, припадає 24,9% загальної дисперсії (Табл. 8). Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на ПОВ-II та НО. Досліджувана серія також отримала великі від'ємні значення ГК II (–0,840). Найближчою за ГК II, за даними краніоскопії, є вибірка з Поділля – Вінниця (–0,825) (Рис. 9).

У просторі ГК I та ГК II виявлено подібність досліджуваної серії до вибірки черепів із м. Львів (збірна серія: Катедральна, св. Миколая, Замкова, неопубліковані дані).

На ГК III припадає 18,1% загальної дисперсії (Табл. 8). Ужгород отримує дуже великі додатні значення ГК III (2,151). Певну подібність можна помітити з вибірками Берестечко (2,538) і Вишгород (2,563) (Рис. 10).

За даними кластерного багатомірного аналізу, тільки на 15-му кроці кластеризації з 33 (дистанція 1,840), досліджувана вибірка проявляє подібність до змішаної групи з Берестечка [Свешніков, 2008].

У цілому, за даними краніоскопії виявлено подібність досліджуваної групи до львівської серії та вибірки з Берестечка (північно-східний напрям зв'язку). Однак на сьогодні за даною методикою не опрацьовано західні серії.

Розглянемо міжгрупові зв'язки дискретно-варіативних ознак на внутрішньопопуляційному рівні (Табл. 9). Найтісніший зв'язок (близько 0,4 за абсолютною величиною) об'єднує тільки дві ознаки: ПІ та КВШ. На рівні близько 0,3 до них приєднуються ПОВ II. Таож у даному аналізі ПІ та КВШ є найбільш диференціальними расовими ознаками.

Отже, антропологічний аналіз решток, виявлених у середньовічній церкві на території Ужгородського замку, дає змогу зробити такі загальні **висновки**:

1. Під час робіт археологічної експедиції Ужгородського національного університету на пам'ятці було зібрано рештки від 130 поховань. 72 з них повністю або частково збережені, інші – це черепи чи їх фрагменти від криптичних поховань, понишених у XVIII ст.

2. Датується даний антропологічний матеріал у межах другої половини XIV – XVII ст. Хоча зазначимо, що жіноча серія хронологічно обмежується

XV – XVII ст.

3. За статеві-віковим аналізом структура збережених поховань така: 16,67% – дитячі та 83,33% – дорослі (з яких 68,33% – чоловіки та 31,67% – жінки). Якщо врахувати й черепа з понищених криптичних поховань, то вибірка дорослих така: 72,88% – чоловіки, а середній вік їх смерті близько 40 років та 27,12% – жінки, в яких середній вік смерті становить близько 32,5 року. Спосіб життя тодішнього суспільства, в якому склалася ця структура, потребує окремого дослідження.

4. Для краніометрії придатними виявилися рештки від 90 поховань (67 чоловічих і 23 жіночих), не враховуючи дитячих. Також, за даними краніометрії, визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві на території Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу.

5. Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс середній, кут його випинання – помірний. Перенісся високе.

6. У результаті зіставлення квадратичних відхилень за 57 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними виявлено неоднорідність серії.

7. За даними краніометрії, в чоловічій міській брахікранній вибірці з Ужгорода простежується волинський (Ратнів), польський (костел Марії

Магдалини в м. Вроцлав) та частково балтський (Мартиньсала, Латвія) антропологічний компонент, тобто північно-східний напрямок зв'язків.

8. Жіноча вибірка в середньому брахікранна, простежується певна метисація. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий.

9. При порівнянні жіночої групи за результатами багатомірного канонічного аналізу виявлено її певну подібність до сільської волинської вибірки Ратнів і київської вибірки з Подолу (вул. Юрківська).

10. За даними краніоскопії, на цьому етапі виявлено подібність досліджуваної групи (чоловіки й жінки) до Львівської серії та групи з Берестечка (північно-східний напрямок зв'язків). Отже, за двома методиками простежується переважно північно-східний напрямок.

11. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група (чоловіки та жінки) є змішаною, простежуються певні західні, північні й південні ознаки, з яких дещо переважають останні.

Зазначимо, що подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати додатковий антропологічний матеріал, це збільшить вибірку, а це в свою чергу сприятиме більш повній і об'єктивній характеристиці антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку.

Список використаних джерел

- Berry, A. C., Berry, R. J., 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium, *Journal of Anatomy*, 101, p. 361–379.
- Boev, P., 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 269 p.
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p.
- Bruzek, J., 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia, *Antropologia Portuguesa*, № 13, Coimbra, p. 93–106.
- Bruzek, J., 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone, *American Journal of Physical Anthropology*, № 117 (2), p. 157–168.
- Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E., 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology, *American Journal of Physical Anthropology*, № 164 (2), p. 440–449.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D., H., 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series, № 44, 272 p.
- Chekanowski, J., 1967. *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 335 s.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6, вип. 18 (21), с. 40–56.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, Prague: Nemoros, № 4, p. 119–132.
- Dwight, T., 1905. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex an Anthropological Study, *American Journal of Anatomy*, vol. 4, p. 19–32.
- Henneberg, M., 1988. Decrease of Human Skull Size in the Holocene, *Human Biology*, vol. 60, № 3, p. 395–405.
- Kozintsev, A., 1992. Ethnic Epigenetic: a New Approach, *Ethnische Epigenetik, Homo*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244.
- Krupiński, T., 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV–XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV–XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV–XVI w.) we Wrocławiu, *Materiały i Prace Antropologiczne*, Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk, t. 104, s. 21–33.
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI–XVIII w.). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Biologia i hodowla zwierząt*, wyp. LXIII, s. 25–43.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, Bd. II., 1062 s.
- Nowak, O., Miłosz, E., Piontek, J., 2013. *Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century)*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 99 p.
- Pearson, K., 1914. On the Problem of Sexing Osteometric Material, *Biometrika*, vol. 10, p. 479–487.

- Piontek, J., Iwanek, B., Czaplą, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135.
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik R.-D., Miu. G. 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științificeale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*, s. Biologie animală, t. LVIII, p. 183–194.
- Strzałko, J., 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzeszkiej (XIV – XVIII w.), *Przegląd Antropologiczny*, t. 32, Poznań, s. 177–191.
- Suk, V., 1932. Antropologie Podkarpatske Russi. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu*. Brno, s. 3–28.
- Ubelaker, D. H., 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing, 116 p.
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, № 47, p. 499–532.
- Wokroj, F., 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska», *Materialy zachodniopomorskie*, vol. 18, p. 273–303.
- Алексеев, В. П., 2008. *Избранное. Происхождение народов Восточной Европы*, Москва: Наука, т. 4, 342 с.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф., 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Москва: Наука, 128 с.
- Безбородых, В. И., Долженко, Ю. В., 2014. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVIII – XIX вв. *Физическая антропология: методики, базы данных, научные результаты*, Санкт-Петербург, с. 104–120.
- Березина, Н. Я., 2010. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII – XIX вв. *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928 – 2009)*, Москва: Гриф и К., с. 867–875.
- Білінська, Л. І., Долженко, Ю. В., 2013. Населення Сум другої половини XVII – XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря, *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Київ – Нікополь, 2013, вип. 22, с. 208–214.
- Бірюліна, О., Долженко, Ю., 2014. Ciało moje grzeszne w cerkwi ma być pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви, *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamojsko-Wolynskie muzejni zoшити, Zamosc – Луцьк*, вип. VI, с. 35–52.
- Бунак, В. В., 1948. Антропологические исследования в Закарпатской области, *Краткие сообщения института этнографии*, Москва – Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, вып. 4, с. 18–25.
- Великанова, М. С., 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*, Москва: Наука, 283 с.
- Виногородська, Л. І., Потехина, І. Д., Долженко, Ю. В., 2020. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII – XVI ст.) й антропологічними (XVIII – XIX ст.) матеріалами, *Сторінки історії*, вип. 51, с. 24–52.
- Гончарова, Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна, *Вестник антропологии. Научный альманах*, Москва, вып. 19, с. 202–216.
- Денисова, Р. Я., 1977. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*, Рига: Наука, 360 с.
- Дерябин, В. Е., 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*, Москва: МГУ, биологический факультет, 332 с.
- Долженко, Ю. В., 2010. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII – XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, Київ, вип. 25, с. 11–17.
- Долженко, Ю. В., 2011. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII – XVIII ст., *Болховітінівський щорічник*, Київ, с. 118–134.
- Долженко, Ю. В., 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютеня, *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*, Луганськ: Б/в, с. 487–507.
- Долженко, Ю. В., 2012а. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки, *Вестник Антропологии*, Москва, вып. 19, с. 169–181.
- Долженко, Ю. В., 2014. Краниология похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII – XX ст., *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, вип. 2, ч. 1, Тернопіль, с. 7–25.
- Долженко, Ю. В. 2016. Краниология населения Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3), *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, Серія: історія, Тернопіль, вип. 2, ч. 3, с. 3–17.
- Долженко, Ю. В., Златогорський, О. С., 2016. Краниологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, серія: історія, вип. 1, ч. 4, с. 11–22.
- Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. 2015. Краниология населения Луцька XVII – XX ст., *Український історичний збірник*, вип. 18, с. 368–386.
- Долженко, Ю., Мойжес, В., 2019. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*, вип. 2 (41), с. 192–205.
- Долженко, Ю., Мойжес, В., 2022. Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти, *Ідентичності в умовах пограниччя*, Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 р.), Ужгород, с. 69–82.
- Долженко, Ю. В., Потехина, І. Д., 2020. Аналіз краниологічної серії з поховань XVIII – XIX ст. у Вінниці, *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, Київ: ІА НАН України, с. 305–310.
- Долженко, Ю., Прищепа, Б. 2015. Краниология похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст., *Археологічні студії «Межбіжжя»*. Науковий щорічник, вип. 4, с. 7–16.
- Долженко, Ю., Прядко, О. 2014. Історико-антропологічний нарис поховань XVI – XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 44, с. 43–50.
- Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б., 2020. Чоловіча вибірка поховань XVIII – XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна, *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 22 травня 2020 р., Київ: Арт Економі, с. 6–9.
- Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б., 2021. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові

Дубовець поблизу Дубна (за результатами архео-антропологічних досліджень 2019 р.), *Дубенський науковий вісник. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно*, Дубно, с. 43–66.

Долинова, Н. А., 1999. Дерматоглифика восточных славян. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*, Москва, с. 60–79.

Дяченко, В. Д., 1965. *Антропологічний склад українського народу: порівняльні дослідження народів УРСР і суміжних територій*, Київ: Наукова думка, 127 с.

Евтеєв, А. А., 2011. Краниологічна серія XVIII століття з некрополя села Козино (Московська обл.): внутригрупові зміни і попередні результати міжгрупового аналізу, *Археологія Подмосков'я*. Матеріали наукового семінара, вип. 7, Москва: Інститут археології РАН, с. 433–440.

Евтеєв, А. А., Олейников, С. А. М., 2015. Археологічні та палеоантропологічні дослідження на Даньславле в селі Великому Новгороді, *Російська Археологія*, № 1, с. 176–192.

Евтеєв, А. А., Староверов, Н. Е., Волков, В. А., Выскубов, С. П., Потрахов, Н. Н., 2020. Матеріали до краниології германоязычного населення Середнього Поволж'я, юго-западної Німеччини та східної Австрії. тунгусоязычних народів Дальнього Сходу: евенки, евенки, нанайці, *Вісник Московського університету*, Серія 23, Антропология, № 3, с. 90–104.

Зарина, Г. В., 1990. Антропологічний склад населення Аугшпелі XVI–XIX вв., *Балти, славяне, прибалтійські фіни: Етногенетичні процеси*, Рига: Наука, с. 109–123.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2007. Поховання та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, вип. 19, с. 17–26.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років, *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*. с. 9–23.

Козинцев, А. Г., 1988. *Етнічна краниоскопія: расова змінливість швів черепа сучасного людини*, Ленінград: Наука, 185 с.

Коперницький, І. С., 1861. Предварительные данные о краниологических исследованиях строения славянских черепов, *Університетські відомості*, Київ: Київський університет св. Володимира, т. 1, с. 81–103.

Марк, К. Ю., 1956. Палеоантропология Эстонской ССР, *Балтийский Этнографический сборник*, Москва: Академия Наук СССР, с. 170–228.

Мовсесян, А. А., 2005. Філогенетичний аналіз в палеоантропології (феногеографія народів світу), *Генетика*, Москва: Наука, т. 41, № 9, с. 1272–1282.

Мовсесян, А. А., Мамонова, Н. Н., Рычков, Ю. Г., 1975. Програма та методика визначення аномалій черепа, *Вопросы антропологии*, № 51, с. 15–45.

Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г., Хартанович, В. И., 2016. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.*, Санкт-Петербург, с. 390–399.

Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Хартанович, В. И., 2013. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии, *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.*, Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 71–79.

Мойжес, В., 2019. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік, *Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького» Закарпатської обласної ради*, вип. XVIII–XIX, Ужгород: TIMPANI, с. 40–41.

Мойжес, В., 2020. Результати археологічних досліджень церков Ужгорода у 2018 році, *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, Львів: ПРОСТІР-М, с. 120–147.

Мойжес, В., 2020а. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода, *Археологічні дослідження в Україні 2018*, Київ: ІА НАН України, с. 38–41.

Мойжес, В., 2021. Питання датування церкви на території Ужгородського замку, *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії, вип. 7, с. 37–50.

Никитюк, Б. А., 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам, *Вопросы антропологии*, вип. 3, с. 118–129.

Пашкова, В. И., 1958. *Определение пола и возраста по черепу*, Ставрополь, 24 с.

Пеняк, П., 2010. Розкопки замкової церкви Ужгорода, *Матеріали до дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 14, с. 345–353.

Постникова, Н. М., 1978. К антропологии сельского населения Волжской Булгарии, *Вопросы антропологии*, вип. 58, с. 172–183.

Потехіна, І. Д., 2016. До антропології козацької доби : могили Стайки, *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей присвячується світлій пам'яті Д. Я. Телегіна*, вип. 25, с. 166–171.

Потехіна, І. Д., 2020. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження, *Історична антропология та біоархеология України*, вип. 2, с. 125–139.

Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В., 2019. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця, *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, Київ, с. 384–387.

Рудич, Т. О. 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. В: Толкачов, Ю., *Меджибізька фортеця*. Додаток 2, Київ: О. Філюк, с. 122–130.

Рудич, Т. О., 2014. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби, *Історична антропология та біоархеология України*, вип. 1, с. 94–115.

Саливон, И. И., 2015. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия, *Палеоантропология Беларуси*, гл. 6, с. 189–266.

Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*, Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 109 с.

Свешніков, І. К., 2008. *Битва під Берестечком*, Рівне, 304 с.

Сегеда, С., 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*, Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 256 с.

- Соколова, К. Ф., 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини, *Археологічні пам'ятки УРСР, т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини*, Київ, с. 124–159.
- Тараненко, С. П., Вікторова, П. Є., Кода, В., Долженко, Ю. В., 2014. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва, *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych*, Poznan, s. 249–254.
- Томашевич, Т. В., 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека, *Вопросы археологии*, вып. 80, с. 119–128.
- Широбоков, И. Г., Верховцев, Д. В., 2016. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.*, Санкт-Петербург, с. 408–421.

References

- Alekseev, V. P., 2008. *Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy* [Selected Works. Origin of the Eastern European Peoples], Moscow: Nauka, vol. 4, 342 p. (in Russian).
- Alekseev, V. P., Debec, G. F., 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij* [Cranio-metry. Methods of Anthropological Studies], Moscow: Nauka, 128 p. (in Russian).
- Berezina, N. Ja., 2010. Antropologicheskie osobennosti naselenija Kjonigsberga XVIII – XIX vv. [Anthropological Characteristics of Koenigsberg Population in the XVIIIth – XIXth AD]. *Chelovek i drevnosti: pamjati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928 – 2009)* [Man and Antiquities: Aleksandr Aleksandrovich Formozov in Memoriam (1928 – 2009)], Moscow: Grif i K., p. 867–875. (in Russian).
- Berry, A. C., Berry, R. J., 1967. Epigenetic Variation in the Human Cranium, *Journal of Anatomy*, № 101, p. 361–379. (in English).
- Bezborodyh, V. I., Dolzhenko, Yu. V., 2014. Paleoantropologija gorodskih zhitelej Belgoroda XVII – XIX vv. [Paleoanthropology city dwellers of Belgorod XVII – XIX centuries], *Fizicheskaja antropologija: metodiki, bazy dannyh, nauchnye rezul'taty* [Physical Anthropology: Methods, Databases, Scientific Results], Saint Petersburg, p. 104–120. (in Russian).
- Bilynska, L. I., Dolzhenko, Yu. V., 2013. Naseleennia Sum druhoi polovyny XVII – XVIII st. za rezultatamy arkeolohichnykh ta antropolohichnykh doslidzhen piznoserednovichnoho tsyntyaria [Population of Sumy in the 2nd Half of 17th – 18th Cent. According to the Results of Archaeological and Anthropological Research of Late Medieval Cemetery], *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Studies on the Sites of Cossack Period in Ukraine], issue 22, p. 208–214. (in Ukrainian).
- Biriulina, O., Dolzhenko, Yu., 2014. Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione y pochowane: istoryko-antropolohichnyi narys pro pokhovanykh u krypti lutskoi Khrestovozdvyzhenskoi bratskoi tserkvy [My Sinful Body is to be Buried in the Church: Historical and Anthropological Essay about the Buried in the Crypt of the Lutsk Exaltation of the Holy Brotherhood Church], *Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Zamosko-Volynski muzeini zoshyty* [Zamosc-Volyn museum notebooks], Zamosc – Lutsk, vyp. VI, s. 35–52. (in Ukrainian).
- Boev, P., 1972. *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung fur die Herkunft ihrer Bevoklerung*, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 269 p. (in German).
- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London: Trustees of the British museum, 196 p. (in English).
- Bruzek, J., 1995. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquee au tibia [Sex Diagnosis Using Discriminant Analysis Applied to the Tibia], *Antropologia Portuguesa*, № 13, Coimbra, p. 93–106. (in French).
- Bruzek, J., 2002. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone, *American Journal of Physical Anthropology*, № 117 (2), p. 157–168. (in English).
- Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., Cunha, E., 2017. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology, *American Journal of Physical Anthropology*, № 164 (2), p. 440–449. (in English).
- Buikstra, J. E., Ubelaker, Douglas H., 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series, № 44, 272 p. (in English).
- Bunak, V. V., 1948. Antropologicheskie issledovanija v Zakarpatskoj oblasti [Anthropological research in the Transcarpathian region], *Kratkie soobshhenija instituta jetnografii* [Brief Communications of the Institute of Ethnography], Moscow – Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR, issue 4, p. 18–25. (in Russian).
- Chekanowski, J., 1967. *Czlowek w czasie i przestrzeni* [A Man in Time and Space], Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 335 s. (in Polish).
- Denisova, R. Ja., 1977. *Jetnogenez latyshej (po dannym kраниologii)* [Ethnogenesis of the Latvians], Riga: Nauka, 360 p. (in Russian).
- Derjabin, V. E., 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov* [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists], Moscow: MGU, biologicheskij fakul'tet, 332 p. (in Russian).
- Dolinova, N. A., 1999. Dermatoglifika vostochnyh slavjan [Dermatoglyphics of the Eastern Slavs]. *Vostochnye slavjane. Antropologija i jetnicheskaja istorija* [East Slavs. Anthropology and Ethnic History], Moscow, p. 60–79. (in Russian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2010. Do pytannia pro nemetrychni oznaky na liudskykh cherepakh iz Kyivskoho Arsenalu XVII – XVIII st. [On the Issue of Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskiy Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury* [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works]. Zbirnyk naukovykh prats, Kyiv, issue. 25, p. 11–17. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2011. Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII – XVIII st. [Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk* [Bolkhovitinov Yearbook], Kyiv, p. 118–134. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2012. Antropolohichni materialy mohylnyka kozatskoho chasu Liutenka [Anthropological Materials from the Burial Ground Liutenka of the Cossack Period]. *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkeolohii shkidnoi Ukrainy (pam'iaty S. N. Bratchenka)* [Problems of Studies of the Archaeological Sites in Eastern Ukraine (in Memoriam of S. Bratchenko)], Luhansk, p. 487–507. (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Ju. V., 2012a. Nemetrycheskie priznaki na chelovecheskih cherepah iz mogil'nika vremen kazachestva – Stajki [Nonmetric Signs on Human Skulls from the Burial Ground Times of the Cossacks – Stajki], *Vestnik Antropologii* [Bulletin of Anthropology], Moscow, issue 19, p. 169–181. (in Russian).
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 centuries, *Nizhynska starovyna* [Nizhyn Antiquity]: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pam'iatkoznavstva. Seriya «Pam'iatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy», № 6,

issue 18 (21), p. 40–56. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI – XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, Prague: Nemoros, № 4, p. 119–132. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Kraniolohiia pokhovanykh pid Kafedralnym Kostelom Sv. Petra i Pavla u Lutsku v XVII – XX st. [Craniology of Buried Humans under St. Peter and Paul Cathedral in Lutsk in XVII – XX Centuries], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk]. Series: History, issue 2, part 1, Ternopil, p. 7–25. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V. 2016. Kraniolohiia naselennia Kyivskoho Podolu 16–18 st. (mohylnyk po vul. Yurkivska, 3) [Craniology of Kyiv Podil Inhabitants, Buried on the Cemetery on Iurkivska, 3 in 16th – 18th], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatiuk], Series: History, Ternopil, issue 2, part 3, p. 3–17. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Mazuryk, Yu. M., 2015. Kraniolohiia naselennia Lutsk XVII – XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII – XX Centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Collection], issue 18, p. 368–386. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Moizhes, V., 2019. Antropolohichniy analiz pokhovan v serednovichnii tserkvi Uzhhorodskoho zamku (vyjavlenykh 2018 roku) [Anthropological Analysis of the Burials from the Medieval Church in the Castle of Uzhhorod (Found in 2018)], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu* [Scientific Bulletin of Uzhgorod University]. Series History, issue 2 (41), p. 192–205. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Moizhes, V., 2022. Antropolohichniy analiz pokhovan u tserkvi Uzhhorodskoho zamku: statevo-vikovy ta etnichnyi aspekty [Anthropological Analysis of Burials in the Uzhhorod Castle Church: Sex, Age and Ethnic Aspects], *Identychnosti v umovakh pohranychchia, Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Uzhhorod, 27–28 sichnia 2021 r.)* [Identities in the Border, Proceedings of the International Scientific Conference], Uzhhorod, p. 69–82. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Potiekhina, I. D., 2020. Analiz kraniolohichnoi serii z pokhovan XVIII – XIX st. u Vinnytsi [Analysis of the Craniological Series of Burials of the 18th – 19th Centuries in Vinnytsia]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* [Archaeological research in Ukraine 2018], Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 305–310. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Priadko, O., 2014. Istoryko-antropolohichniy narys pokhovan XVI – XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashchyni [Historical and Anthropological Essay About the Graves of the 16th – 18th Cent. in Zhovnyno (Cherkasy Region)], *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic History of European Nations], issue 44, p. 43–50. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Pryshchepa, B., 2015. Kraniolohiia pokhovanykh u Rymo-katolytskomu kosteli sv. Antonii mista Rivnoho XVI – XVII st. [Craniology of People Buried in Roman Catholic Church of St. Anthony in Rivne during the 16th – 17th Cent.], *Arkheolohichni studii Mezhybizh* [Archaeological Studies Mezhybizh]. Scientific yearbook 4, p. 7–16. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B., 2020. Cholovicha vybirka pokhovan XVIII – XIX st. z urochyscha Ostriv Dubovets poblyzu Dubna [Male Sample of Burials of the 18th – 19th cent. from the Tract Dubovets Island near Dubno], *Istoriia, kultura, pam'iat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy: materialy I vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 22 travnia 2020 r.* [History, Culture, Memory in the Scientific Dimension: State, Prospects: Materials of the I All-Ukrainian Scientific-Practical Conference, Kyiv, May 22, 2020], Kyiv: Art Ekonomi, p. 6–9. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Pshenychnyi, Yu. L., Bardetskyi, A. B., 2021. Kladovyshe Sviato-Voznesenskoho monastiria na ostrovi Dubovets poblyzu Dubna (za rezultatamy arkeo-antropolohichnykh doslidzen 2019 r.) [Cemetery of the Holy Ascension Monastery on the Island of Dubovets near Dubno (According to the Results of Archeological and Anthropological Research in 2019)], *Dubenskyi naukovyi visnyk. Materialy mizhnarodnoi nauково-teorychnoi konferentsii prysviachenoi 920-richchii pershoi pysemnoi zhadky pro misto Dubno* [Dubno Scientific Bulletin. Electronic Edition. Proceedings of the International Scientific-Theoretical Conference Dedicated to the 920th Anniversary of the First Written Mention of the City of Dubno], Dubno, p. 43–66. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., Zlatohorskyi, O. Ye., 2016. Kraniolohichni materialy XV – XVI st. iz rozkopok s. Ratniv [XIV – XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka* [Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University]. Series: History, issue 1, part 4, p. 11–22. (in Ukrainian).

Diachenko, V. D., 1965. *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu: porivnialne doslidzhennia narodiv URSR i sumizhnykh terytorii* [Anthropological Composition of the Ukrainian People: a Comparative Study of the Peoples of the USSR and Adjacent Territories], Kyiv: Naukova dumka, 127 p. (in Ukrainian).

Dwight, T., 1905. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex. An Anthropological Study, *American Journal of Anatomy*, vol. 4, p. 19–32. (in English).

Evteev, A. A., 2011. Kraniologicheskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja obl.): vnutrigruppovaja izmenchivost' i predvaritel'nye rezul'taty mezhruppovogo analiza [The Craniological Sample from the XVIII c. AD Cemetery at Kozino Village (Moscow Region): Intragroup Craniometric Variation and Preliminary Results of the Interpopulation Comparison], *Arheologija Podmoskov'ja. Materialy nauchnogo seminaru* [The Archaeology of the Moscow Region. Proceedings of Scientific Seminar], issue 7, Moscow: Institut arheologii RAN, p. 433–440. (in Russian).

Evteev, A. A., Olejnikov, O. M., 2015. Arheologicheskie i paleoantropolohicheskie issledovanija na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and Palaeoanthropological Resaerch on the Danslavle Street in Velikiy Novgorod], *Rossijskaja Arheologija* [Russian Archaeology], № 1, p. 176–192. (in Russian).

Evteev, A. A., Staroverov, N. E., Volkov, V. A., Vyskubov, S. P., Potrahov, N. N., 2020. Materialy k kraniologii germanojazychnogo naselennia Srednego Povolzh'ja, jugo-zapadnoj Germanii i vostochnoj Avstrii. tungusojazychnykh narodov Dal'nego Vostoka: jevenki, jevenki, nanajcy [Materials for the Craniology of the German-Speaking Population of the Middle Volga Region, Southwestern Germany and Eastern Austria. Tungus-Speaking Peoples of the Far East: Evens, Evenks, Nanais], *Vestnik Moskovskogo universiteta* [Bulletin of Moscow University], Series 23, Anthropology, № 3, p. 90–104. (in Russian).

Goncharova, N. N., 2011. Formirovanie antropolohicheskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna], *Vestnik antropologii. Nauchnyj al'manah* [Herald of Anthropology], Moscow, issue 19, p. 202–216. (in Russian).

Henneberg, M., 1988. Decrease of Human Skull Size in the Holocene, *Human Biology*, vol. 60, № 3, p. 395–405. (in English).

Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., 2007. Pokhovannia v sklepakh ta na tshelianykh vyrostkakh Voznesenskoho nekropolia XVII – XVIII st. [Crypt and Brick Outbuildings Entombments of Voznesensky Necropolis of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskyi Almanakh. Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. Zbirnyk naukovykh prats* [Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in

- the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works], issue 19, p. 17–26. (in Ukrainian).
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., 2008. Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005 – 2007 rokiv [Excavations on the Territory of an Old Kyiv Arsenal in 2005 – 2007], *Lavrskiy almanakh, Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. Zbirnyk naukovykh prats Lavra Almanac. Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture. Collection of Scientific Works*], p. 9–23. (in Ukrainian).
- Kopernickij, I. S., 1861. Predvaritel'nye dannye o kraniologicheskikh issledovanijah stroenija slavjanskikh cherepov [Preliminary data of craniological studies of the structure of Slavic skulls], *Universitetskie izvestija* [University News], Kiev: Kievskij universitet sv. Vladimira, vol. 1, p. 81–103. (in Russian).
- Kozincev, A. G., 1988. *Jetnicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka* [Ethnic Craniology: Racial Variability of the Cranial Sutures of Contemporary Man], Leningrad: Nauka, 185 p. (in Russian).
- Kozintsev, A. 1992. Ethnic Epigenetics: A New Approach, *Homo*, vol. 43/3, p. 213–244. (in English).
- Krupiński, T., 1983. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV – XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV – XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV – XVI w.) we Wrocławiu [Bone Remains from the Church of St. Idzi (14th – 15th Cent.), the Cemetery at Szewska Street (14th – 15th Centuries) and the Church of St. Christopher (15th – 16th Cent.) in Wrocław], *Materiały i Prace Antropologiczne* [Anthropological Materials and Works], Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk, vol. 104, p. 21–33. (in Polish).
- Kwiatkowska, B., Nowakowski, D., 2011. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI – XVIII w.) [Anthropological Characteristics Bone Remains from Cemetery Near the Church of St. Mary Magdalene in Wrocław (XVI – XVIII Cent.)], *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Biologia i hodowla zwierząt* [Scientific Papers of Wrocław University of Environmental Biology and Animal Science], issue LXIII, p. 25–43. (in Polish).
- Mark, K. Ju., 1956. Paleoantropologija Jestonskoj SSR [Palaeoanthropology of Estonian SSR], *Baltijskij Jetnograficheskij sbornik* [Baltic Ethnographical Digest], Moscow: Akademija Nauk SSSR, p. 170–228. (in Russian).
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende* [Textbook on Anthropology. In a Systematic Representation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Explorers]. Zweite, vermehrte Auflage, Jena: Gustaf Fisher, vol. II., 1062 p. (in German).
- Moiseev, V. G., Grigor'eva, N. V., Shirobokov, I. G., Hartanovich, V. I., 2016. Kraniologicheskie materialy iz raskopok u cerkvi Svjatogo Georgija v Staroj Ladoge [Craniological Materials from the Excavations in the St. George Church in Staraya Ladoga], *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAE RAN v 2015 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2015], Sankt-Petersburg: MAE RAS, p. 390–399. (in Russian).
- Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Krijska, A., Hartanovich, V. I., 2013. Kraniologicheskaja charakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Craniological Characteristic of Medieval Population of Estonia] *Radlovskij sbornik Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAE RAN v 2012 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2012], Saint Petersburg: MAE RAS, p. 71–79. (in Russian).
- Moizhes, V., 2019. Materialy arkeolohichnykh doslidzen serednovichnoi tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku za 2018 rik [Materials of the Archeological Studies of the Medieval Church on the Territory of Uzhhorod Castle for 2018], *Naukovyi zbirnyk Komunalnoho zakladu «Zakarpatskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei imeni Tyvadara Lehotskoho» Zakarpatskoi oblasnoi rady* [Scientific Collection of the Municipal Institution «Transcarpathian Regional Museum of Local Lore named after Tivadar Legotsky» of the Transcarpathian Regional Council], issue XVIII – XIX, Uzhhorod: TIMPANI, p. 40–41. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2020. Rezultaty arkeolohichnykh doslidzen tserkov Uzhhoroda u 2018 rotsi [The results of archaeological research of the churches of Uzhgorod in 2018], *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»* [Fortress: a Collection of the Reserve «Tustan»], Lviv: PROSTIR-M, p. 120–147. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2020a. Rezultaty doslidzen zruinovanykh tserkov Uzhhoroda [The results of the archaeological survey of Uzhhorod churches in 2018], *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018* [Archaeological Research in Ukraine 2018], Kyiv: IA NAS of Ukraine, p. 38–41. (in Ukrainian).
- Moizhes, V., 2021. Pytannia datuvannia tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku [Dating of the Church on the Territory of Uzhhorod Castle], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu* [Scientific notes of Uzhhorod University]. Series: Historical and Religious Studies, issue 7, p. 37–50. (in Ukrainian).
- Movsesjan, A. A., 2005. Filogeneticheskij analiz v paleoantropologii (fenogeografija narodov mira) [Phylogenetic Analysis in Paleoanthropology (Phenogeography of the Peoples of the World)], *Genetika* [Genetika], Moscow: Science, volume 41, № 9, p. 1272–1282. (in Russian).
- Movsesjan, A. A., Mamonova, N. N., Rychkov, Ju. G., 1975. Programma i metodika opredelenija anomalij cherepa [Program and Methodology for Determining Skull Anomalies], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], № 51, p. 15–45. (in Russian).
- Nikitjuk, B. A., 1960. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Determining the Age of a Person by the Skeleton and Teeth], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], issue 3, p. 118–129. (in Russian).
- Nowak, O., Miłosz, E., Piontek, J., 2013. *Anthropological Characteristics of Skeletal Material from the Cemetery of St. Nicholas' Church in Elbląg (13th Century)*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Antropologii. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 99 p. (in English).
- Pashkova, V. I., 1958. *Opredelenie pola i vozrasta po cherepu* [Determination of Sex and Age by Skull], Stavropol', 24 p. (in Russian).
- Pearson, K., 1914. On the Problem of Sexing Osteometric Material, *Biometrika*, vol. 10, p. 479–487. (in English).
- Peniak, P., 2010. Rozkopky zamkovoї tserkvy Uzhhoroda [Excavations of the Castle Church in Uzhhorod], *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn], Lviv: In-t of Ukr. studies by I. Kryp'iakevych, NAS of Ukraine, issue 14, p. 345–353. (in Ukrainian).
- Piontek, J., Iwanek, B., Czaplá, Z., 2004/2006. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations, *Studies in Historical Anthropology*, vol. 4, p. 123–135. (in English).
- Postnikova, N. M., 1978. K antropologii sel'skogo naselenija Volzhskoj Bulgarii [On the Anthropology of the Rural Population of the Volga Bulgaria], *Voprosy antropologii* [Questions of Anthropology], issue 58, p. 172–183. (in Russian).

- Potiekhina, I. D., 2016. Do antropologii kozatskoi doby: mohyl'nyk Staiky, Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini [To the Anthropology of the Cossack Era: Staika Cemetery]. *Zbirnyk naukovykh statei Prysviachuietsia svitlii pam'iaty D. Ya. Telehina* [New Researches of Monuments of the Cossack Era in Ukraine. Collection of Scientific Articles Dedicated to the Bright Memory of D. Telegin], issue 25, p. 166–171. (in Ukrainian).
- Potiekhina, I. D., 2020. Kraniolohichni kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia [Craniological Complex of the Inhabitants of the Town of Stayki of the 17th Cent. and Its Origin], *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy* [Historical Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine], issue 2, p. 125–139. (in Ukrainian).
- Potiekhina, I. D., Dolzhenko, Yu. V., 2019. Antropolohichni materialy z rozkopok u staromu misti, Vinnytsia [Anthropological Materials from Excavations in the Old Town, Vinnytsia], *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* [Archaeological Research in Ukraine in 2017], Kyiv, p. 384–387. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2010. Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh] Tolkachov, Yu., *Medzhybizka fortetsia* [Medzhybizh Fortress]. Appendix 2, Kyiv: O. Filiuk, p. 122–130. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2014. Antropolohichni sklad naselennia Tsentralnoi Ukrainy kozatskoi doby [Anthropological Compound of the Population of Central Ukraine in the Cossack Period], *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy* [Historical Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine], issue 1, p. 94–115. (in Ukrainian).
- Salivon, I. I., 2015. Sel'skoe naselenie Belorussii XVIII – XIX vv. Kraniologija i osteometrija [Rural Population of Belarus in the 18th – 19th Centuries Craniology and Osteometry], *Paleoantropologija Belarusi* [Paleoanthropology of Belarus], part 6, p. 189–266. (in Russian).
- Sankina, S. L., 2000. *Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii* [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data], Saint Petersburg: Dmitrij Bulanin, 109 p. (in Russian).
- Seheda, S., 2001. *Antropolohichni sklad ukrainskoho narodu: etnohenetychnyi aspekt* [The Anthropological Composition of the Ukrainian People: Ethno – Genetic Aspect], Kyiv: Publishing house of Olena Teliha, 256 p. (in Ukrainian).
- Shirobokov, I. G., Verhovcev, D. V., 2016. Dannye kraniologii k voprosu o proishozhdenii Izhory [Craniology Data on the Origin of Izhora]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovaniia i muzejnye projekty MAJe. RAN v 2015 g.* [Radlov Collection. Scientific Research and Museum Projects of the MAE RAS in 2012], Saint Petersburg: MAE RAS, p. 408–421. (in Russian).
- Simalcsik, A., Groza, V.-M., Simalcsik R.-D., Miu. G. 2012. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania): Anthropologic Data. *Analele Științificele Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*, series Animals Biology, vol. LVIII, p. 183–194. (in English).
- Sokolova, K. F., 1963. Antropolohichni materialy mohyl'nykiv Inkermanskoi dolyny [Anthropological Materials from the Burial Grounds of Inkerman Valley], *Arkheolohichni pam'iatky URSR* [Archaeological Monuments of the USSR], vol. XIII. Ancient sights of the Inkerman Valley, Kyiv, p. 124–159. (in Ukrainian).
- Strzałko, J., 1966. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarzyska przy kolegiacie kołobrzesckiej (XIV – XVIII w.) [Proposals for the Construction of the Former Population of Kołobrzeg on the Basis of Bone Remains from the Cemetery at the Kołobrzeg Collegiate Church (14th – 18th Cent.)], *Przegląd Antropologiczny* [Anthropological Review], vol. 32, Poznań, p. 177–191. (in Polish).
- Suk, V., 1932. *Antropologie Podkarpatske Russi* [Anthropology of Carpathian Rus]. *Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu* [Works Published by Faculty of Natural Sciences of the University Named by Masaryk], Brno, p. 3–28. (in Czech).
- Svieshnikov, I. K., 2008. *Bytva pid Berestechkom* [Battle of Berestechko], Rivne, 304 p. (in Ukrainian).
- Taranenko, S. P., Viktorova, P. Ye., Koda, V., Dolzhenko, Yu. V., 2014. Novi dani shchodo mohyl'nyku prykhodskoi Vvedenskoj tserkvy Kyieva [New Data on the Cemetery of the Parish Vvedenskaya Church in Kyiv], *Krolowe i biskupi, rycerze i chlopi – identyfikacja zmarlych* [Queens and Bishops, Knights and Peasants – Identification of the Dead], Poznan, p. 249–254. (in Ukrainian).
- Tomashevich, T. V., 1988. Zakonomernosti raspredelenija chastot podglaznichnyh kanalov cherepa cheloveka [Consistent Pattern of the Supraorbital Canals on the Human Skull Frequency Allotment], *Voprosy arheologii* [Questions of the Archaeology], issue 80, p. 119–128. (in Russian).
- Ubelaker, D. H., 1978. *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago, IL: Aldine Publishing. 116 p. (in English).
- Vallois, H. V., 1937. La durée de la vie chez l'homme fossile [Life Duration of Human Fossiles]. *L'Anthropologie* [Anthropology], № 47, p. 499–532. (in French).
- Velikanova, M. S., 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja* [Palaeoanthropology of the Land Between Two Rivers of Prut and Dnister], Moscow: Nauka, 283 p. (in Russian).
- Vynohrodska, L. I., Potekhina, I. D., Dolzhenko, Yu. V., 2020. Formuvannia sotsialno-prostorovoi y antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkheolohichnymy (XIII – XVI st.) y antropolohichnymy (XVIII – XIX st.) materialamy [Formation of the Socio-Spatial and Anthropological Structure of Vinnytsia According to Archaeological (the 13–16th Cent.) and Anthropological (the 18–19th Cent.) Materials], *Storinky istorii* [History Pages], issue 51, p. 24–52. (in Ukrainian).
- Wokroj, F., 1972. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska» [Anthropological analysis of bone remains from the medieval cemetery «Góra Chelmska»], *Materialy zachodniopomorskie* [Western Polish Materials], vol. 18, p. 273–303. (in Polish).
- Zarinja, G. V., 1990. *Antropologicheskij sostav naselennija Augshezme XVI – XIX vv.* [Anthropological Compound of the Populations of Augshezme in the 16th – 19th Cent.] Balty, slavjane, pribaltijskie finny: Jetnogeneticheskie processy [Balts, Slavs and Balto-Finnic People: Ethnogenetic Processes], Riga: Nauka, p. 109–123. (in Russian).

Yuriy Dolzhenko

Master of History, Junior Researcher of department of bioarcheology,
Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,
Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

CRANIOLOGY AND SEX-AGE CHARACTERISTICS OF THE UZHGOROD CASTLE CHURCH BURIALS OF THE SECOND HALF OF 14TH – 17TH CENTURIES

The remains of 130 burials from the territory of the destroyed castle church in Uzhhorod were collected and investigated for two years (2018–2019). These are 71 ground burials outside the crypt, one preserved burial inside the crypt, and 58 skulls (or fragments thereof) from demolished crypt burials that are morphologically indistinguishable from preserved outside the crypt burials. That served the reason to combine them into one series. Chronologically, all the anthropological material belongs to the second half of the 14th – 17th century. This article aims to characterize the anthropological structure of people buried in the church on the territory of Uzhhorod Castle, namely the sex-age aspect and features of their craniological type. The article aims to introduce new craniological data into the scientific circulation and identify the main directions of ethnic connections of the studied group from Uzhhorod. The paper's objective is to determine the distances between individual synchronic and diachronic series with the help of multidimensional canonical and cluster analysis and to find out the place of the Uzhhorod sample in the system of craniological types of Central, Eastern, and Northern Europe (except the Caucasus) and phenogeographical anthropological zones of Ukraine. Computer software designed by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991 has been used in the research. Fourteen craniometric traits defined by R. Martin have been involved in the analysis. It is established that 118 out of 130 burials belong to adults. It is defined that 86 (72.88%) of them are male, and 32 (27.12%) are female. The average age of death in adults is about 38 years (it varies from 33.5 to 42.5 years). The average age of death of the male part of the sample is about 40 years (within 30–50 years), and of the female part – about 32.5 years (within 25–40 years). For the first time, the male and female series from Uzhhorod was created. In general, 90 skulls (67 male and 23 female) were suitable for craniometry, not counting children's ones. It has been found out that males and females buried in the church of Uzhhorod Castle belong to the same craniological type. The male sample is moderately brachycranial. On average, it is presented with a wide with a strongly profiled at the level of the orbits and alveolar ridge face belonging to the orthognathic type. The orbits are wide. The nose is medium, and the nasal protrusion angle is moderate. The nasal bridge is high. The female sample is, on average brachycranial. The face is moderately wide with small height, strongly profiled at the level of orbits belonging to the orthognathic type. The orbits have small widths and heights. The nasal bridge is high. The nasal projection angle is very large. According to two anthropological methods (craniometry and craniосcopy), the examined group is mixed, demonstrating certain western, northern, and predominant southern traits. When comparing the male sample group to synchronic and diachronic series and samples from the territory of Central, Eastern, and Northern Europe by the method of multidimensional canonical and cluster analysis, its partial similarity to the Polish sample of the skulls from the Church of Mary Magdalena (Wroclaw), the Volyn series from the village of Ratniv, and to a lesser extent – to the Baltic group of the 14th – 17th century from Martinsala (Latvia) has been determined. The same comparison of the female group has revealed its certain similarity to the Kyiv sample from Podil (Yurkivska Street) according to the results of the multidimensional canonical analysis. According to craniосcopy data, the similarity of the studied group (male and female) to the Lviv and Berestechko series (north-eastern direction of connections) has been revealed at this stage.

Keywords: Uzhhorod Castle, medieval church, archeological investigation, burials, anthropological analysis, craniometry, craniосcopy.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Ужгородський замок (вигляд з півдня).
Fig. 1. The castle of Uzhhorod (view from the south).

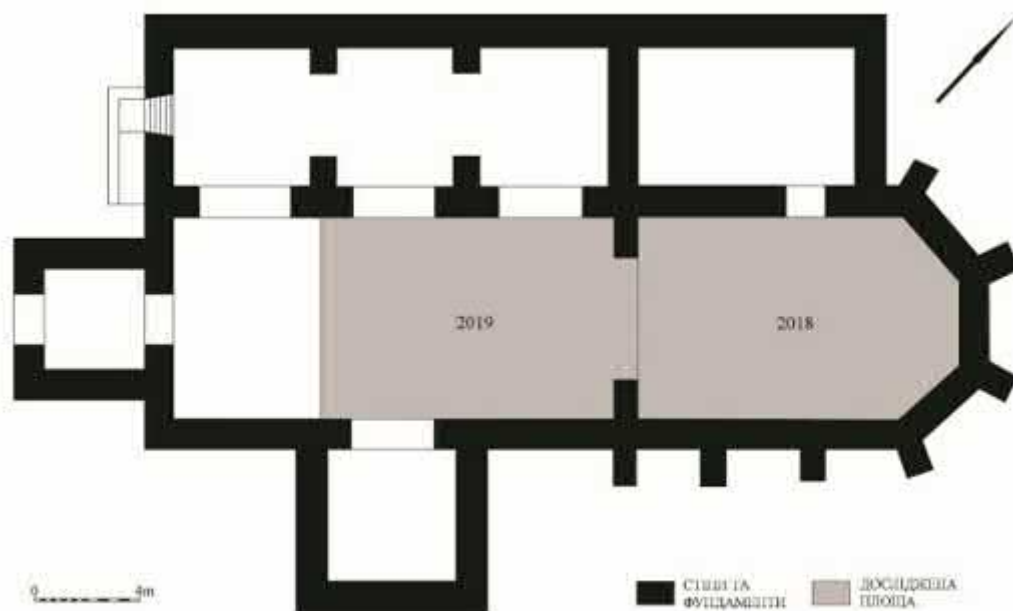

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

Табл. 1. Діаграма. Статеві-вікова характеристика населення.
Tabl. 1. Diagram. Sex-age characteristics of the population.

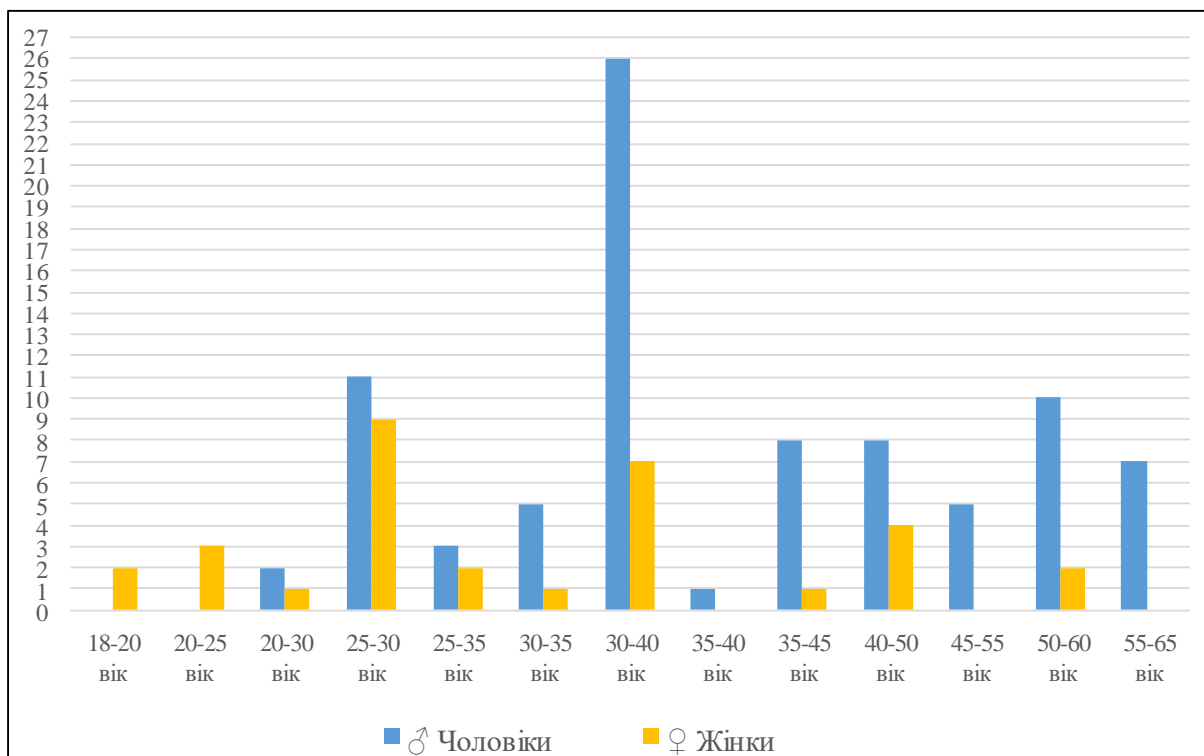

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань середньовічної церкви в Ужгородському замку (друга половина XIV–XVII ст.).

Table 2. Average measurements and indexes of male skulls from the burials in medieval church of Uzhhorod castle (the second half of the 14th – 17th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	Чоловіки (♂)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	41	7,0*	1,09	0,77	166,0	198,0
8	Поперечний діаметр	148,3	44	4,8	0,72	0,51	135,0	156,0
17	Висотний діаметр	134,1	20	5,6*	1,25	0,89	124,0	142,0
5	Довжина основи черепа	102,0	20	5,8*	1,30	0,92	93,0	120,0
9	Найменша ширина лоба	99,4	54	4,1**	0,56	0,40	91,0	107,0
10	Найбільша ширина лоба	125,5	26	4,6	0,90	0,63	117,0	133,0
11	Ширина основи черепа	130,6	20	4,8	1,06	0,75	124,0	143,0
12	Ширина потилиці	113,9	28	4,1**	0,77	0,54	107,0	124,0
29	Лобна хорда	111,3	29	4,9*	0,90	0,64	101,0	122,0
30	Тім'яна хорда	112,52	27	8,3	1,60	1,13	94,0	128,0
45	Виличний діаметр	136,2	25	5,4	1,08	0,76	127,0	148,0
40	Довжина основи обличчя	94,9	10	5,6*	1,78	1,26	87,0	104,0
48	Верхня висота обличчя	67,2	12	4,9*	1,40	0,99	61,4	77,0
47	Повна висота обличчя	115,3	3	4,1**	2,39	1,69	112,0	120,0
43	Верхня ширина обличчя	107,6	16	4,4*	1,09	0,77	100,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	92,6	11	3,9**	1,18	0,83	87,0	99,0
55	Висота носа	52,5	14	3,5*	0,94	0,67	46,4	58,0
54	Ширина носа	25,3	17	1,9	0,46	0,32	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	42,6	18	1,9	0,46	0,32	40,0	46,5
52	Висота орбіти	34,1	17	1,7**	0,42	0,30	29,8	37,0
20	Вушна висота	117,5	17	4,8*	1,17	0,82	110,0	128,0

SC (57)	Симотична ширина	9,2	18	2,2*	0,52	0,37	6,0	8,0
SS	Симотична висота	4,6	18	1,0	0,22	0,16	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,4	14	2,6	0,71	0,50	15,0	23,0
MS	Максифронтальна висота	8,1	14	1,3	0,36	0,25	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,9	15	3,3*	0,86	0,61	21,0	31,0
DS	Дакріальна висота	14,8	15	1,3**	0,33	0,24	13,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	14	1,9*	0,51	0,36	-2,0	-8,0
31	Потилична хорда	93,6	23	4,9	1,02	0,72	80,0	102,0
32	Кут профілю лоба від nas.	87,3°	6	5,8*	2,36	1,67	80,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl.	80,3°	6	8,3*	3,40	2,41	69,0°	90,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,5°	6	3,3*	1,34	0,94	82,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,8°	6	3,5*	1,45	1,02	86,0°	95,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	70,7	6	8,5*	3,4	2,4	57,0°	79,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	11	6,4*	1,93	1,36	19,0°	37,0°
77.	Назомалярний кут	134,5°	21	4,2	0,91	0,64	128,0°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	129,8°	15	5,8*	1,51	1,07	118,0°	143,0°
	Надперенісся	2,1	67	0,6	0,09	0,06	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,4	44	0,5	0,07	0,05	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,7	39	0,9	0,15	0,10	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,6	48	0,6	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,6	14	0,9	0,25	0,18	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	521,9	21	12,4**	2,70	1,91	494,0	543,0
60	Довжина альвеолярної дуги	46,4	15	4,4*	1,14	0,80	39,0	54,0
61	Ширина альвеолярної дуги	37,1	15	3,2	0,83	0,58	30,0	44,0
Індекси:								
8:1	Черепний	83,0	37	3,9*	0,63	0,45	74,5	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,6	19	3,5*	0,81	0,57	69,4	80,5
17:8	Висотно-поперечний	90,7	19	4,5	1,03	0,73	84,2	99,3
9:8	Лобно-поперечний	67,9	40	4,8*	0,76	0,54	60,8	91,9
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	24	3,0*	0,62	0,44	59,6	71,9
20:8	Висотно-поперечні	79,6	24	3,2	0,64	0,45	72,1	86,0
10:8	Коронарно-поперечний	85,1	27	2,5**	0,49	0,35	80,2	91,4
9:10	Широтний лобний	79,3	32	3,0**	0,53	0,37	74,2	89,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,8	24	2,8**	0,58	0,41	86,1	97,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,7	11	4,6*	1,38	0,98	43,9	57,9
9:45	Лобно-виличний	73,3	24	2,5**	0,52	0,36	24,0	67,0
10:45	Коронарно-виличний	93,0	19	3,4**	0,77	0,55	87,1	101,0
40:5	Випинання обличчя	94,6	10	3,0**	0,95	0,67	87,3	98,6
47:45	Загальний лицьовий	84,7	2	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	50,0	12	3,3	0,94	0,66	45,8	55,7
54:55	Носовий	48,5	14	3,2**	0,85	0,60	44,0	54,7
DS:DC	Дакріальний	59,5	15	7,8**	2,01	1,42	45,2	73,9
SS:SC	Симотичний	52,2	18	10,6	2,49	1,76	40,0	85,0
MS:MC	Максифронтальний	44,8	13	10,3	2,84	2,01	31,1	61,1
52:51	Орбітний	80,2	18	4,6**	1,08	0,77	69,3	87,5
63:62	Піднебінний	80,0	14	8,2*	2,20	1,56	62,8	91,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,5	12	9,5*	2,73	1,93	103,0	133,0

M — середня арифметична величина; **n** — кількість випадків; **σ** — середні квадратичні відхилення; **m (M)** — похибка середньої арифметичної величини; **ms** — похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Табл. 3. Значення трьох канонічних векторів для 77 чоловічих краніологічних серій із території Європи.
Table 3. The significance of the three canonical vectors for the 77 male craniological series of the territory of Europe.

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Ужгород	0,134	1,439	1,015
2.	Підборці	0,620	0,414	0,710
3.	Вінниця	0,447	0,722	0,174
4.	Рівне	0,152	0,514	0,623
5.	Ратнів	0,149	1,200	0,754
6.	Луцьк (збірна група)	0,066	0,991	0,621
7.	Арсенал (Київ)	-0,264	0,233	0,028
8.	Жовнино (Желні)	0,329	0,863	0,208
9.	Батурин	0,431	0,836	0,773
10.	Білгород (Слобожанщина)	-0,038	0,583	0,214
11.	Суми	0,703	0,175	0,202
12.	Лютенька	1,021	-0,239	-0,223
13.	Поділ (Київ)	0,438	0,258	0,605
14.	Меджибіж (Межибож)	0,403	0,757	0,665
15.	Михайлівський монастир (Київ)	1,041	0,661	0,269
16.	Чигирин	0,880	0,524	-0,178
17.	Вишгород	0,166	0,451	0,112
18.	Стайки	0,151	-1,035	-0,527
19.	Білоруси (с. Лукомль)	0,173	-0,112	-0,848
20.	Білоруси (с. Пруси)	0,035	0,110	-0,924
21.	Білоруси (Полісся)	-0,078	0,797	-0,723
22.	Латиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	-0,093	-0,527	0,621
23.	Латиші-2 (західні)	0,776	-0,736	0,077
24.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,278	-0,420	-0,117
25.	Орманкалнс	-0,582	-0,848	-0,292
26.	Литовці (<i>Kaunas</i>)	-1,133	0,474	0,421
27.	Курська губернія	0,806	-0,088	-0,637
28.	Одеса	0,744	-0,069	0,581
29.	Орловська губернія	0,518	-0,343	0,051
30.	Ярославль	1,057	-0,211	-0,275
31.	Стара Ладога-1 РФ	0,550	0,098	-0,508
32.	Стара Ладога-2 РФ	1,128	-0,515	-0,823
33.	Себеж РФ	0,418	0,332	-0,610
34.	Варатік (<i>Vāratik</i>) Молдова	1,063	0,367	-0,792
35.	Тервете (<i>Tērvete</i>)	0,848	-1,002	1,152
36.	Леймані (<i>Leimani</i>)	0,611	-1,251	1,141
37.	Пургайлі (центральна частина Відземе, (<i>Vidzeme</i>))	1,175	-0,548	0,720
38.	Поселення Мартиньсала (<i>Mārtiņšala</i>)	0,194	-0,986	0,796
39.	Кабіна (<i>Kabina kūla</i>)	0,018	-0,735	0,016
40.	Отепя (<i>Otepā</i>)	-0,501	-1,114	-0,427
41.	Варбола (<i>Warbole</i>)	-0,210	-1,108	0,338
42.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,587	-0,693	-0,653
43.	Козіно	-0,117	0,295	-0,892
44.	Псков	0,166	-0,485	-0,514
45.	Новгород-1	-0,011	-0,344	-0,557
46.	Новгород-2	-0,578	-0,140	-0,513
47.	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	-1,392	-0,495	-0,401
48.	Целендорф (<i>Zellerndorf</i>)	-0,444	0,166	-0,889
49.	Пфейфер (<i>Pfeifer</i>)	-0,253	-0,629	-0,552
50.	Вюртемберг (<i>Wuttemberg</i>)	-0,768	-0,266	-0,581
51.	Тюбінген (<i>Tubingen</i>)	-0,388	-0,409	-0,959
52.	Естонці (<i>eestlased</i>)	0,466	-1,264	0,414
53.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,337	-0,493	0,144
54.	Дмитрів (Дмитров)	0,476	-1,115	-0,265

55.	Старий Орхей (Молдова)	0,841	0,057	-0,658
56.	Сланцевський р-н.	0,738	-0,252	0,513
57.	Каламіта (Крим)	0,572	0,677	-0,126
58.	Арду (<i>Ardu</i>)	0,590	-1,273	0,045
59.	Поріци (<i>Poruцы</i>) РФ	1,505	-0,544	0,189
60.	Колобжег (<i>Kolobrzeg</i>)	-2,986	0,027	0,548
61.	Познань (<i>Poznań</i>)	-0,682	1,181	0,120
62.	Варшава (<i>Warszawa</i>)	-0,525	0,359	-0,600
63.	Якшице (<i>Jaksice</i>)	-1,051	0,565	-1,626
64.	Слободжеве (<i>Slaboszewo</i>)	-1,098	0,888	-0,370
65.	Лешно (<i>Leszno</i>)	-1,705	-0,130	0,440
66.	Костел св. Марії Магдалини у Вроцлаві (<i>Kościół Św. Magdaleny</i>)	-0,172	1,683	1,054
67.	Краків (<i>Kraków</i>)	0,783	0,776	0,180
68.	Люблін-I (<i>Lublin</i>)	-0,534	0,874	-0,407
69.	Люблін-II (<i>Lublin</i>)	-0,924	0,680	0,423
70.	Церква Св. Миколая Гіурчі (<i>Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi</i>). Румунія-1	-1,746	-0,318	0,909
71.	Челядзь-Велика (<i>Czeladź Wielka</i>)	-0,316	-0,841	1,016
72.	Вісліца (<i>Wislica</i>)	0,528	0,848	-0,402
73.	Гора Чалмська (<i>Góra Chełmska near Koszalin, Pomerania</i>)	-2,998	-1,290	0,726
74.	Чаплінек (<i>Czaplinek</i>)	-1,410	-0,068	-0,014
75.	Іновроцлав (<i>Inowrocław</i>)	-1,901	-0,242	0,401
76.	Pawłow	-0,640	0,613	-0,657
77.	Мадара	0,263	-0,478	0,655

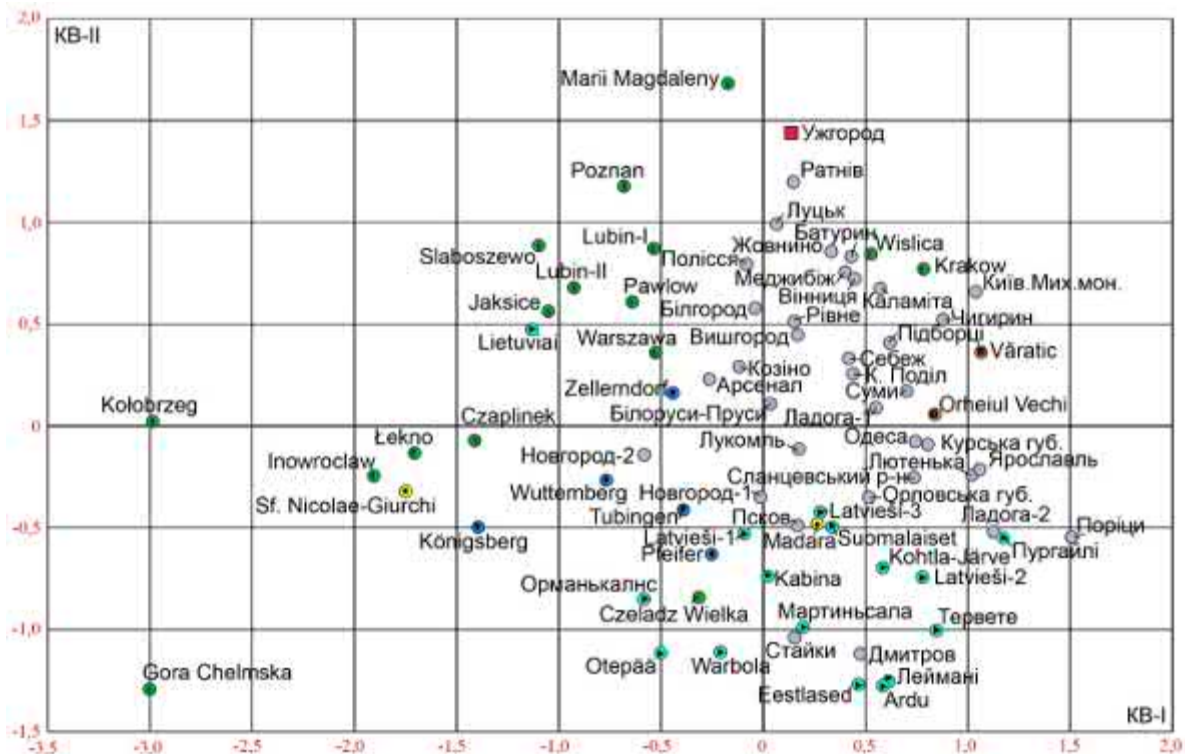

Рис. 3. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі I та II KB (Дистанція Махаланобіса) порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою. Результати багатовимірного канонічного аналізу¹.

Fig. 3. The male series from Uzhhorod of the second half of the 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–II CV (Mahalanobis distance) compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program. Results of multidimensional canonical analysis.

¹ Рисунок краніологічних груп у просторі підготував до друку дизайнер Андрій Бардецький.

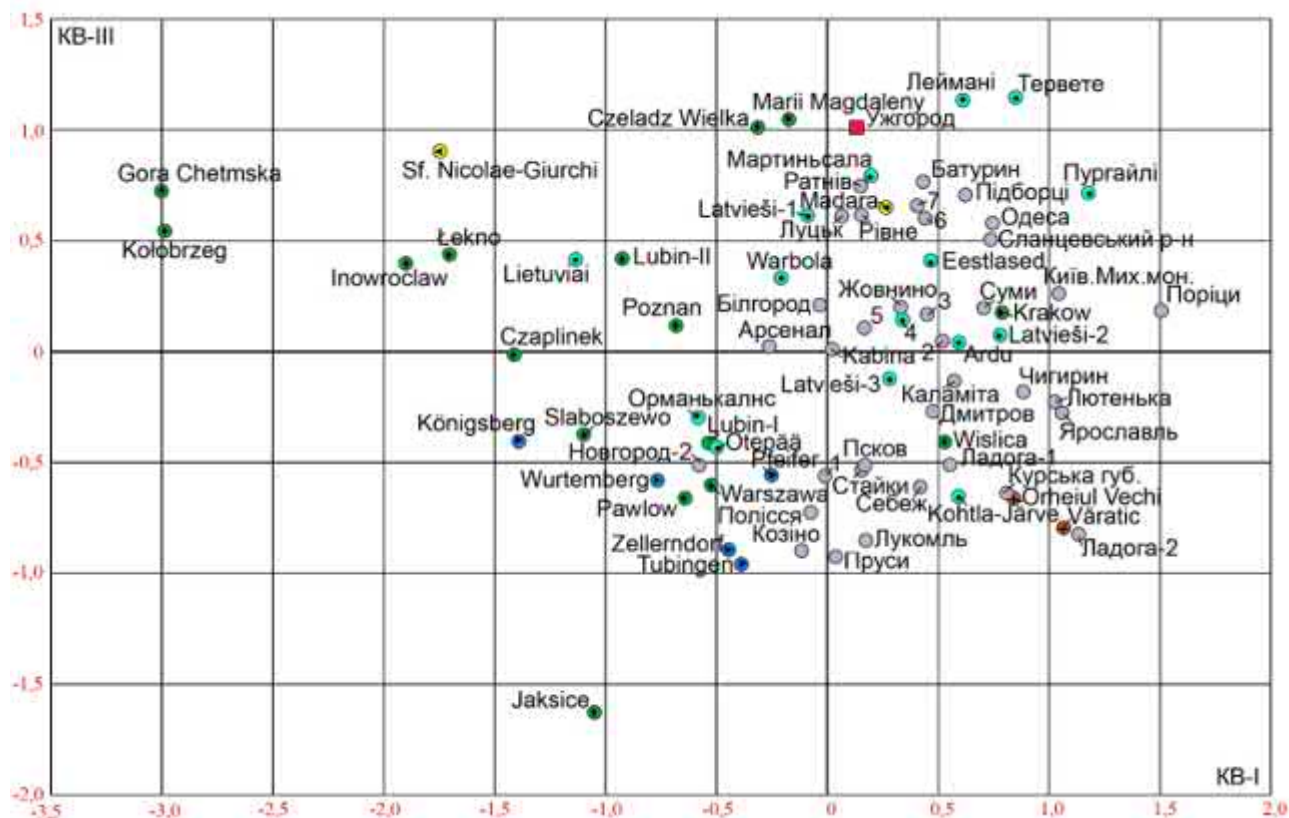

Рис. 4. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі I та III КВ порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою. 1 – Новгород-1; 2 – Орловська губ.; 3 – Вінниця; 4 – Suomalaiset; 5 – Вишгород; 6 – київський Поділ; 7 – Меджибіж, с. Пруси, с. Лукомль.

Fig. 4. The male series from Uzhhorod of the second half of 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–III CV compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program. 1 – Novhorod-1; 2 – Orel governorate; 3 – Vinnytsia; 4 – Suomalaiset; 5 – Vyshhorod; 6 – Kyiv Podil; 7 – Medzhybizh, Prusy, Lukoml.

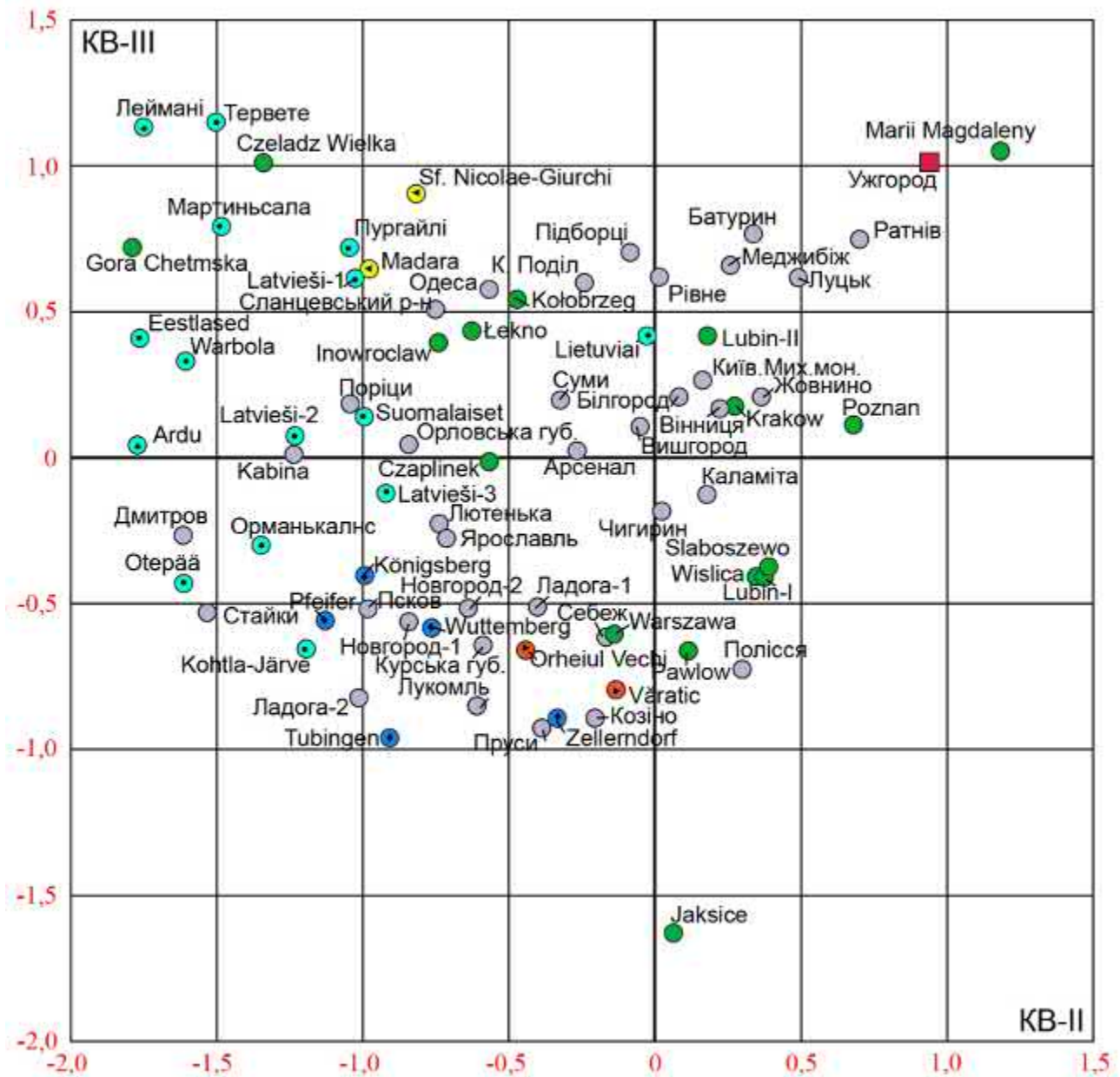

Рис. 5. Чоловіча серія з Ужгорода другої половини XIV–XVII ст. та 76 краніологічних груп у просторі II та III KB порівняно з синхронними групами Центральної, Східної та Північної Європи за короткою програмою.

Fig. 5. The male series from Uzhhorod of the second half of the 14th – 17th centuries and 76 craniological groups in the space of I–II CV compared to the synchronic groups of Central, Eastern and Northern Europe according to the short program.

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з поховань з Ужгородського замку (XV–XVII ст.).
Table 4. Average sizes and indexes of female skulls from the Uzhhorod Castle burials (15th – 17th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	Жінки (♀)						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	167,0	14	5,5	1,48	1,05	157,0	174,0
8	Поперечний діаметр	142,2	17	4,7	1,14	0,81	134,0	148,0
17	Висотний діаметр	128,2	9	4,1	1,35	0,96	122,0	136,0
5	Довжина основи черепа	94,2	7	6,6	2,48	1,75	88,8	105,0
9	Найменша ширина лоба	92,8	17	3,9	0,95	0,67	85,5	99,3
10	Найбільша ширина лоба	118,5	12	5,5	1,59	1,12	109,0	126,0
11	Ширина основи черепа	123,9	10	5,9	1,87	1,32	115,0	133,0
12	Ширина потилиці	109,5	13	3,7	1,02	0,72	103,0	116,0
29	Лобна хорда	104,8	13	3,9	1,08	0,76	97,0	111,0
30	Тім'яна хорда	106,0	12	4,3	1,23	0,87	98,0	112,0
45	Виличний діаметр	126,1	9	4,4	1,46	1,03	119,0	135,0
40	Довжина основи обличчя	93,3	3	6,5	3,76	2,66	87,0	100,0
48	Верхня висота обличчя	62,4	5	2,5	1,11	0,79	59,1	66,0
47	Повна висота обличчя	94,0	1	-	-	-	-	-
43	Верхня ширина обличчя	100,2	5	1,4	0,64	0,46	98,0	102,0
46	Середня ширина обличчя	90,2	3	2,1	1,23	0,87	89,0	92,7
55	Висота носа	45,9	6	2,9	1,20	0,85	42,0	49,0
54	Ширина носа	22,3	7	1,8	0,69	0,49	19,9	25,0
51	Ширина орбіти	39,3	8	2,2	0,76	0,54	36,0	42,0
52	Висота орбіти	32,7	8	2,4	0,86	0,61	29,0	36,0
20	Вушна висота	113,5	8	1,0	0,36	0,25	111,7	115,0
SC (57)	Симотична ширина	8,7	6	1,7	0,68	0,48	7,0	11,0
SS	Симотична висота	4,2	6	0,5	0,22	0,15	3,5	5,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	16,9	4	1,0	0,52	0,36	16,0	18,0
MS	Максифронтальна висота	7,6	4	1,1	0,55	0,39	6,5	9,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	5	1,1	0,50	0,35	21,3	24,0
DS	Дакріальна висота	13,2	5	2,4	1,08	0,77	9,4	15,6
FC	Глибина іклової ямки	-3,7	3	1,5	0,88	0,62	-2,0	-5,0
30		106,0	12	4,3	1,23	0,87	98,0	112,0
31	Потилична хорда	93,2	12	3,4	0,98	0,69	89,9	102,0
32	Кут профілю лоба від nas.	90,3°	3	6,8	3,93	2,78	85,0°	98,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl.	90,3°	3	6,8	3,93	2,78	85,0°	98,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,3°	3	2,1	1,20	0,85	85,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,7°	3	2,1	1,20	0,85	89,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	71,0°	3	8,7	5,03	3,56	65,0°	81,0°
75(1).	Кут випинання носа	31,7°	3	6,4	3,71	2,62	27,0°	39,0°
77.	Назомалярний кут	138,1°	8	4,5	1,58	1,12	131,5°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,5°	6	4,0	1,65	1,16	124,0°	135,0°
	Надперенісся	1,0	23	0,0	0,01	0,01	1,0	1,2
	Надбрівні дуги	1,0	20	0,0	0,0	0,0	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб	0,5	18	0,5	0,12	0,09	0,0	0,1
	Соскоподібний виросток	1,4	16	0,6	0,15	0,11	1,0	2,5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	500,4	8	11,6	4,12	2,91	481,0	515,0
Індекси:								
8:1	Черепний	84,8	14	2,1	0,57	0,40	82,1	89,2
17:1	Висотно-поздовжній	77,0	9	3,1	1,05	0,74	71,3	82,8
17:8	Висотно-поперечний	90,5	9	4,3	1,43	1,01	82,4	97,0
9:8	Лобно-поперечний	65,4	14	2,4	0,64	0,45	61,2	69,0
20:1	Висотно-поздовжній	68,5	8	2,8	0,97	0,69	64,8	72,6
20:8	Висотно-поперечний	80,3	8	2,8	1,00	0,71	76,8	85,0
10:8	Коронарно-поперечний	83,5	11	3,2	0,96	0,68	76,9	88,1
9:10	Широтний лобний	78,4	12	2,6	0,75	0,53	73,7	82,6

45:8	Поперечний фаціо-церебральний	88,6	9	3,2	1,08	0,76	85,4	96,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,3	4	3,0	1,48	1,05	45,5	51,7
9:45	Лобно-виличний	73,7	9	3,7	1,24	0,88	68,9	80,7
10:45	Коронарно-виличний	94,0	8	4,9	1,75	1,24	87,4	100,0
40:5	Випинання обличчя	98,7	3	1,2	0,67	0,47	98,0	100,0
47:45	Загальний лицьовий	73,4	1	-	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	49,5	4	2,6	1,30	0,92	46,1	52,4
54:55	Носовий	48,9	6	5,7	2,32	1,64	43,7	58,1
DS:DC	Дакріальний	58,2	5	10,5	4,72	3,34	42,7	70,4
SS:SC	Симотичний	47,2	5	3,0	1,36	0,96	42,9	50,0
52:51	Орбітний	83,3	8	6,5	2,31	1,63	70,7	92,1
63:62	Піднебінний	78,3	3	4,6	2,67	1,89	73,0	81,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	124,7	4	12,6	6,29	4,45	113,0	139,1

Табл. 5. Значення трьох канонічних векторів для 38 жіночих краніологічних серій території Східної, Центральної та Північної Європи.

Table 5. The significance of the three canonical vectors for the 38 female craniological series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Ужгород	1,117	-0,633	-1,424
2.	Підборці	0,868	-0,237	1,465
3.	Вінниця	1,198	0,169	-0,054
4.	Рівне	2,028	-0,160	0,370
5.	Ратнів	1,146	0,324	0,183
6.	Луцьк (збірна група)	1,536	-0,365	0,764
7.	Арсенал (Київ)	0,289	-0,180	0,194
8.	Жовнино (Желні)	1,218	0,210	-0,027
9.	Батурин	0,823	0,305	0,336
10.	Білгород (Слобжанщина)	0,382	-0,045	0,143
11.	Суми	0,673	0,814	-0,957
12.	Лютенька	0,332	1,193	-0,599
13.	Вул. Юрківська, Поділ (Київ)	1,043	-0,392	-0,545
14.	Меджибіж (Межибож)	0,907	0,234	0,442
15.	Михайлівський монастир (Київ)	0,363	0,736	-0,120
16.	Чигирин	-0,596	0,868	0,416
17.	Вишгород	-0,247	0,880	-0,176
18.	Білоруси (збірна серія)	-0,454	-0,003	-0,275
19.	Латишки-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	-0,688	-0,902	0,352
20.	Латишки-2 (західні)	-0,947	-0,727	-0,788
21.	Латишки-3 (східні з Лудзи (<i>Ludza</i>))	-0,425	0,135	0,430
22.	Литовки (<i>Kaunas</i>)	0,446	-1,702	-0,650
23.	Одеса	-0,791	-0,159	0,265
24.	Ярославль	-0,526	0,311	-0,356
25.	Стара Ладога-1 РФ	-0,546	0,046	-0,411
26.	Себеж РФ	-0,386	-0,477	-0,772
27.	Варатік (<i>Văratîc</i>) Молдова	-0,324	-0,035	-0,350
28.	Леймані (<i>Leimaņi</i>)	-1,021	-0,338	0,254
29.	Пургайлі (центральна частина Відземе, <i>Vidzeme</i>)	-0,924	-0,324	0,659
30.	Козіно РФ	0,130	0,501	-0,030
31.	Псков	-0,358	0,013	0,418
32.	Новгород-1 РФ	-0,331	-0,190	0,269
33.	Мордва-ерзя	-0,939	0,012	0,354
34.	Фінки (<i>suomalaiset</i>)	-0,371	-0,069	0,164
35.	Українки східних регіонів України	-0,625	-0,228	-0,450
36.	Українки південних регіонів України	-1,019	-0,805	0,573
37.	Українки центральних регіонів України	-1,616	0,795	-0,368
38.	Українки західних регіонів України	-1,364	0,425	0,298

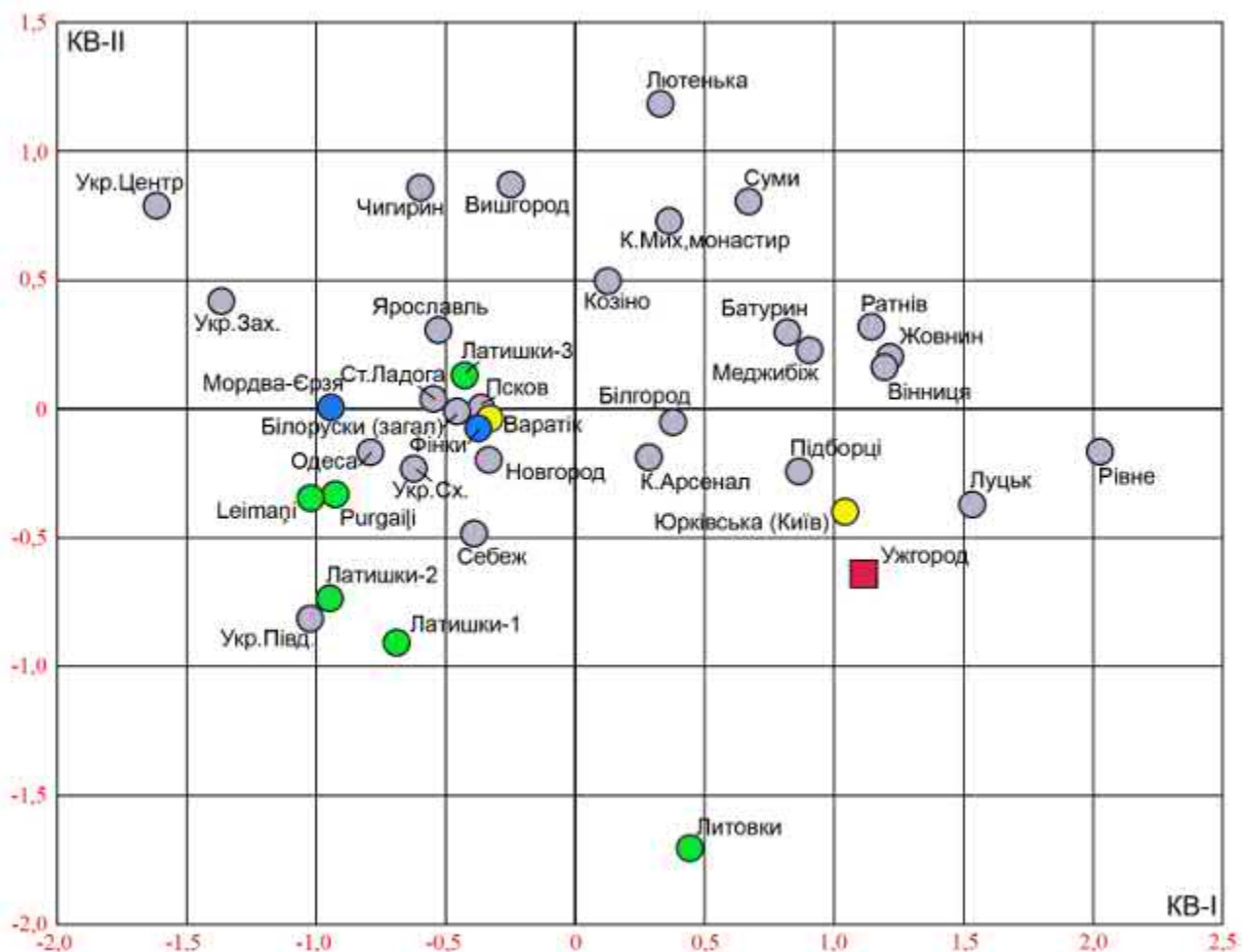

Рис. 6. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст. і 37 краніологічних груп у просторі I та II KB порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи.

Fig. 6. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of I–II CV compared to synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe.

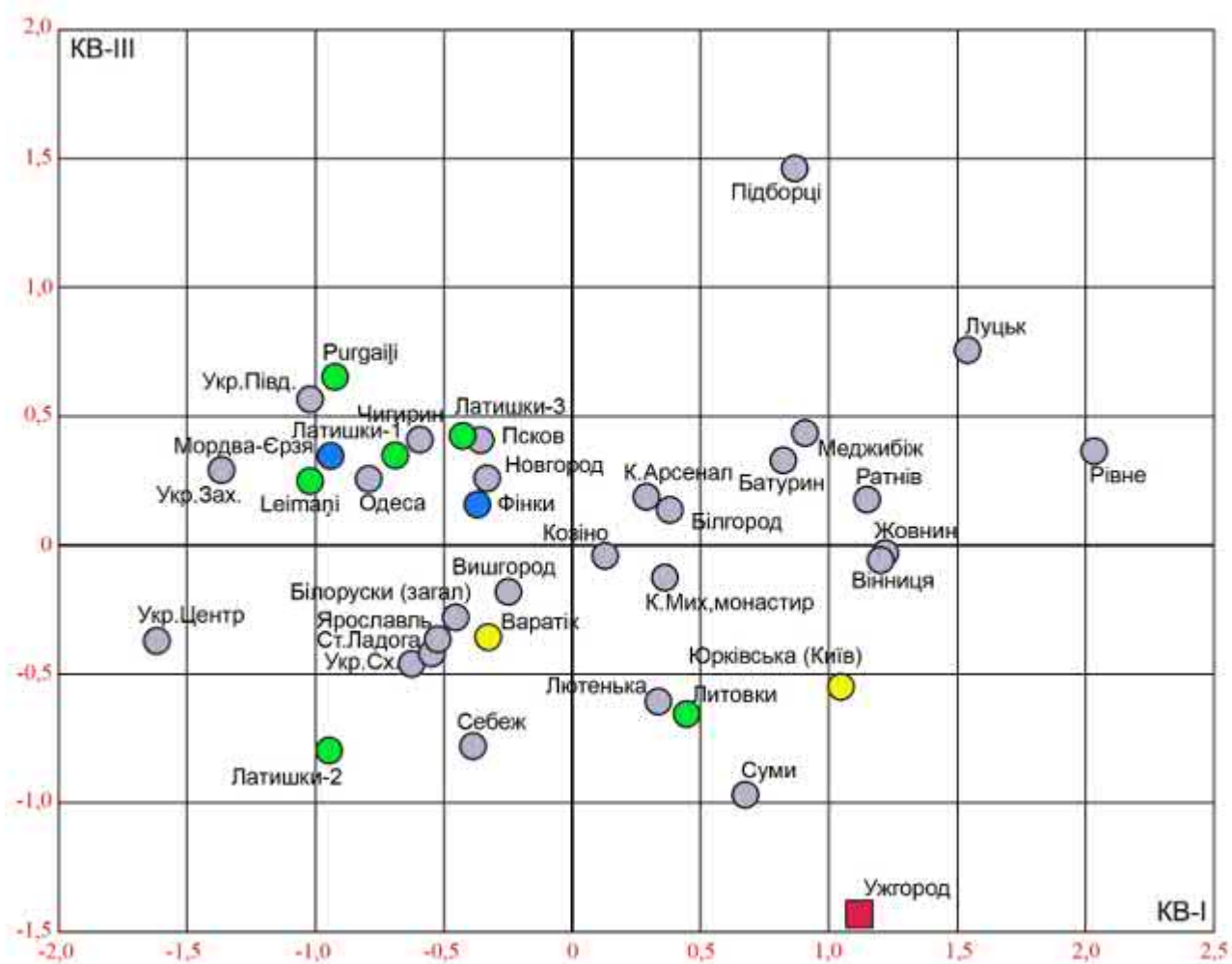

Рис. 7. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст та 37 краніологічних груп у просторі I та III КВ порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи.

Fig. 7. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of I–III CV compared to the synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe.

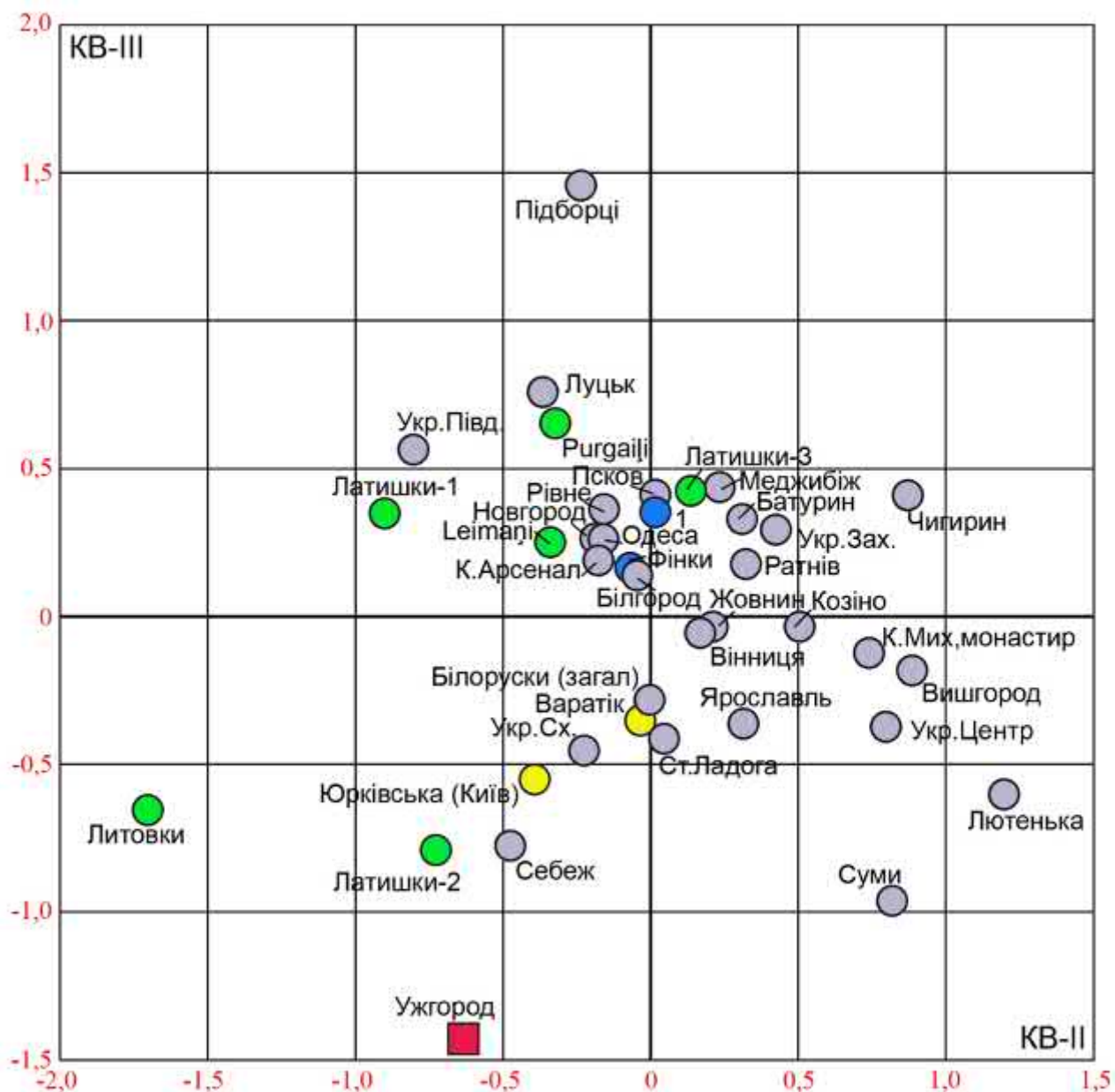

Рис. 8. Жіноча серія з Ужгорода XV–XVII ст та 37 краніологічних груп у просторі II та III KB порівняно з синхронними групами Східної, Центральної, та Північної Європи. 1 – Мордва-ерзя.

Fig. 8. The female series from Uzhhorod of the 15th – 17th centuries and 37 craniological groups in the space of II–III CV compared to the synchronic groups of Eastern, Central and Northern Europe. 1 – Mordva-Erzya.

Табл. 6. Частки краніоскопічних ознак у серії другої половини XIV–XVII ст. Ужгород, %

Table 6. The shares of cranioscopical features in the series of the second half of the 14th – 17th centuries. Uzhhorod, %

III	Рад.	ПОВ II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІІІІІ	Рад.	НО	Рад.
0	0,229	37,5	1,323	6,1	0,522	43,1	1,434	87,9	2,417	25,8	1,069
(111)		(40)		(65)		(89)		(58)		(151)	

III – потиличний індекс; ПОВ II – підорбітний візерунок типу II; ЗВШ – задньовиличний шов; КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ІІІІІ – індекс поперечного піднебінного шва; НО – надорбітні отвори; Рад. – радіани. В дужках указано загальну кількість спостережень.

Табл. 7. Значення трьох ГК для 34 краніологічних серій зі Східної, Центральної, та Північної Європи (дистанція).

Table 7. The value of the three principal components for the 34 craniological series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe (distance).

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Ужгород	-1,513	-0,840	2,151
2.	Підборці	-2,139	-1,133	0,345
3.	Вінниця	0,765	-0,825	0,348
4.	Рівне	3,282	-0,697	0,041
5.	Ратнів	1,401	0,999	0,230
6.	Луцьк (збірна група)	0,565	-1,065	-2,312
7.	Арсенал (Київ)	-0,136	1,946	-0,411
8.	Жовнино (Желні)	1,810	0,366	1,005
9.	Батурин	0,844	-1,405	0,098
10.	Білгород (Слобожанщина)	1,083	-0,207	-0,015
11.	Суми	-0,384	-0,926	-0,628
12.	Лютецька	0,678	-0,206	1,011
13.	Меджибіж (Межибож)	0,925	0,641	-0,050
14.	Чигирин	2,777	-1,149	0,380
15.	Вишгород	-0,082	0,135	2,563
16.	Стайки	0,560	-0,867	-0,298
17.	Латиші	0,620	-0,079	-0,282
18.	Литовці	-0,487	-0,152	-1,028
19.	Київ, вул. Юрківська	0,570	0,231	-0,317
20.	Київ, вул. Ярославська	1,118	-0,231	-0,991
21.	Берестечко	-0,267	-0,706	2,538
22.	Поляки	1,213	1,689	-0,519
23.	Львів	-1,686	-1,051	-1,459
24.	Росіяни	0,005	0,522	-0,910
25.	Болгари	-1,991	-1,341	0,763
26.	Арду (<i>Ardu</i>), <u>Естонія</u>	-1,112	-0,069	0,151
27.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	-1,444	1,019	-0,605
28.	Отепя (<i>Otepää</i>)	-1,913	0,989	-0,383
29.	Йиуга (<i>Iyuga</i>) Естонія	-0,824	1,572	0,519
30.	Сланцевський район	-0,627	2,827	-0,125
31.	Шведи	-0,768	2,676	0,392
32.	Гелува	-1,519	-2,157	-0,006
33.	Каварскас (<i>Kavarskas</i>) Литва	-0,857	-1,622	-1,503
34.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	-0,467	1,118	-0,693

Табл. 8. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 34 груп (чоловіки та жінки).

Table 8. The correlation indexes of cranioscopic traits with the principal components for 34 groups (male and female).

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
III	0,837	0,176	0,026
КВШ	0,669	-0,445	0,392
ЗВШ	0,413	0,235	0,545
ПОВ-II	0,268	0,831	-0,325
ІІІШ	-0,564	0,050	0,614
НО	0,195	-0,722	-0,390
Власне число	1,746	1,499	1,087
Частка загальної мінливості, %	29,106	24,978	18,109

Табл. 9. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях зі Східної, Центральної та Північної Європи (чоловіки й жінки).

Table 9. The correlation indexes between discrete-variable traits in the series of the territory of Eastern, Central and Northern Europe (male and female).

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-П	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	0,459	—				
ЗВШ	0,188	0,170	—			
ПОВ-П	0,348	-0,260	0,101	—		
ІППШ	-0,246	-0,148	-0,055	-0,180	—	
НО	0,041	0,165	-0,109	-0,309	-0,229	—

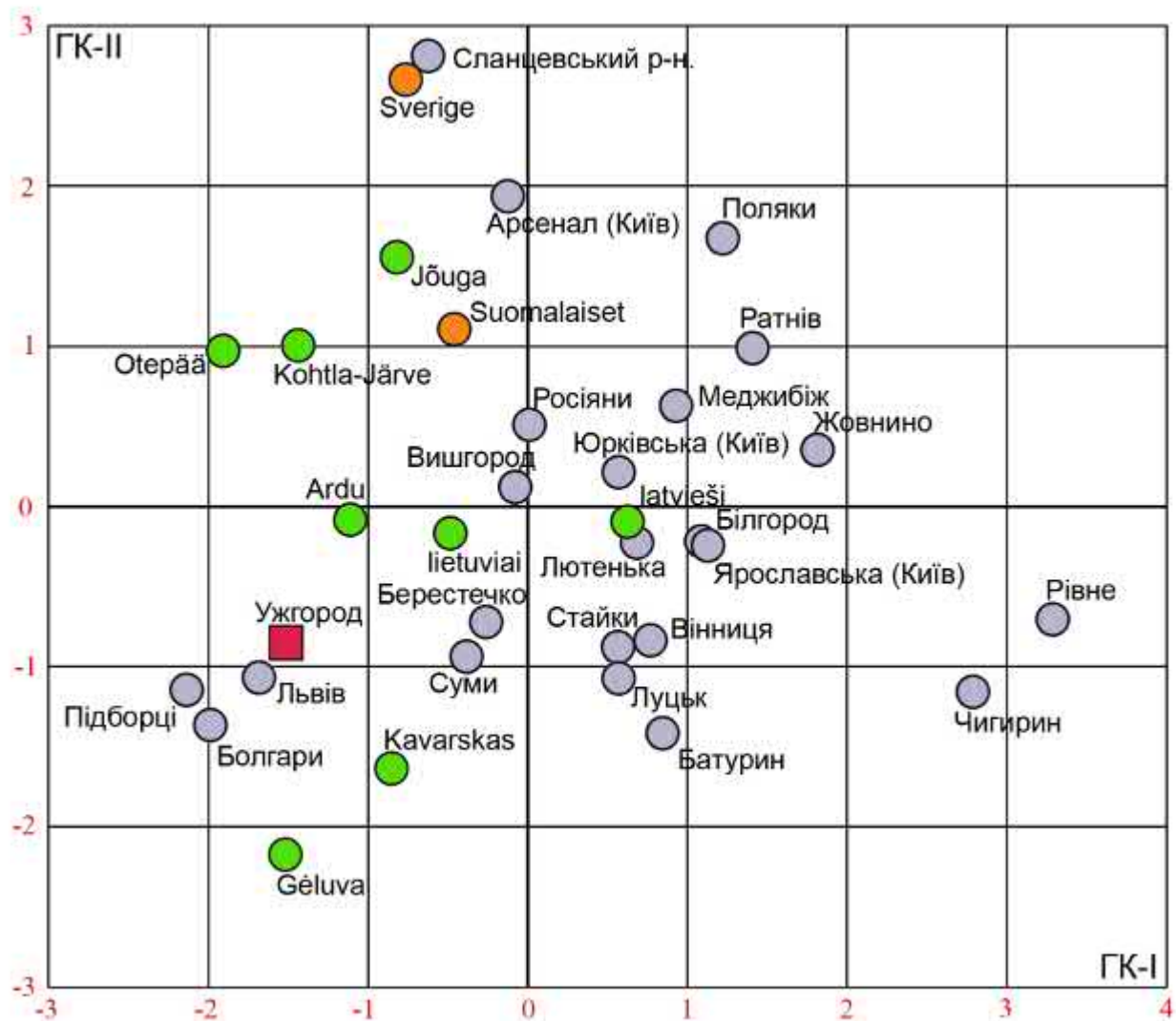

Рис. 9. Результати аналізу головних компонент (ГК). Зіставлення 34 груп (чоловіки й жінки) у просторі I–II ГК.

Fig. 9. The results of the analysis of principal components (PC). Comparison of 34 groups (male and female) in the space of I–II PC.

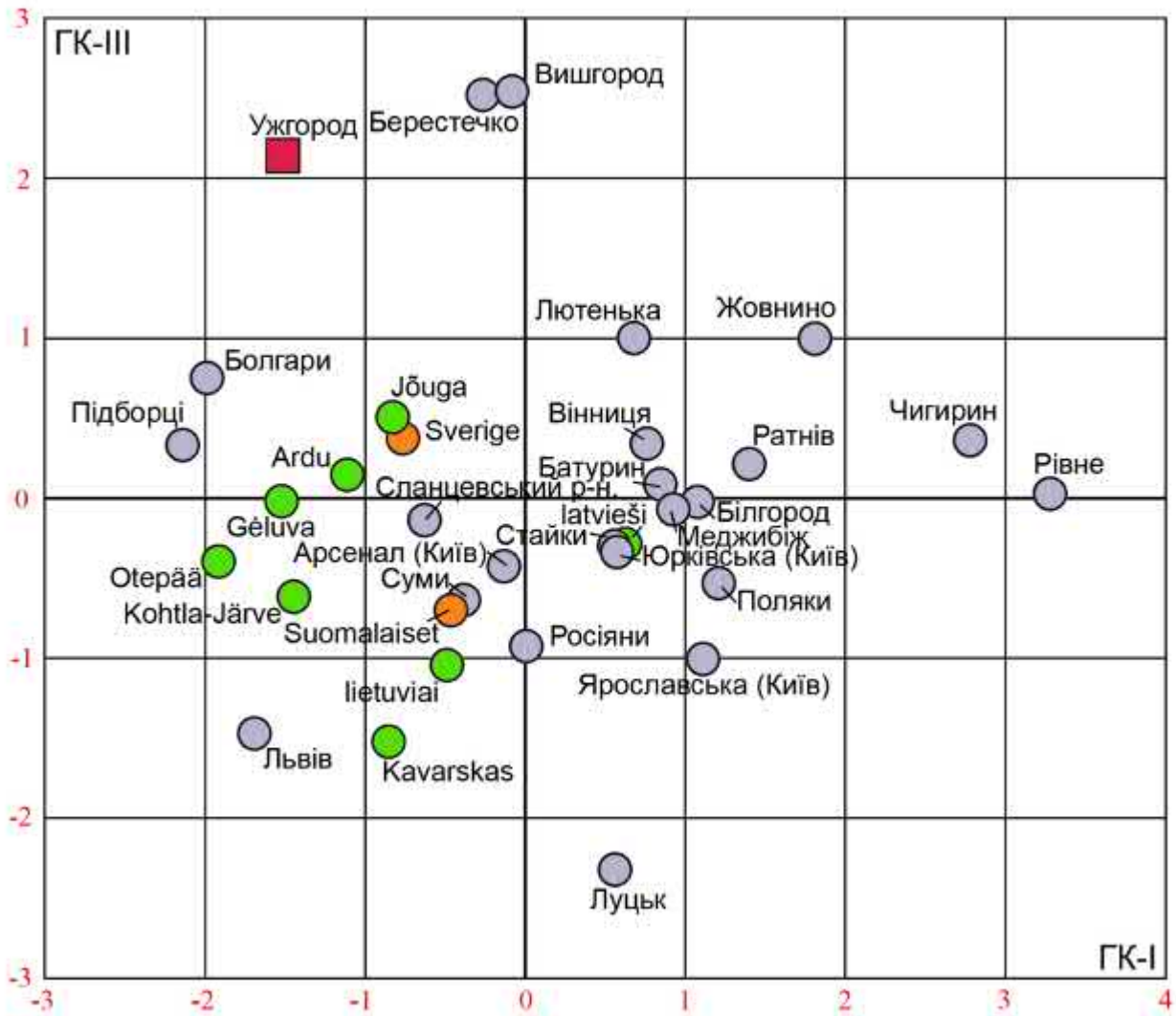

Рис. 10. Результати аналізу Головних компонентів (ГК). Зіставлення 34 груп (чоловіки і жінки) у просторі I–III ГК.

Fig. 10. The results of the analysis of principal components (PC). Comparison of 34 groups (male and female) in the space of I–III PC.